Tèrra Aranesa

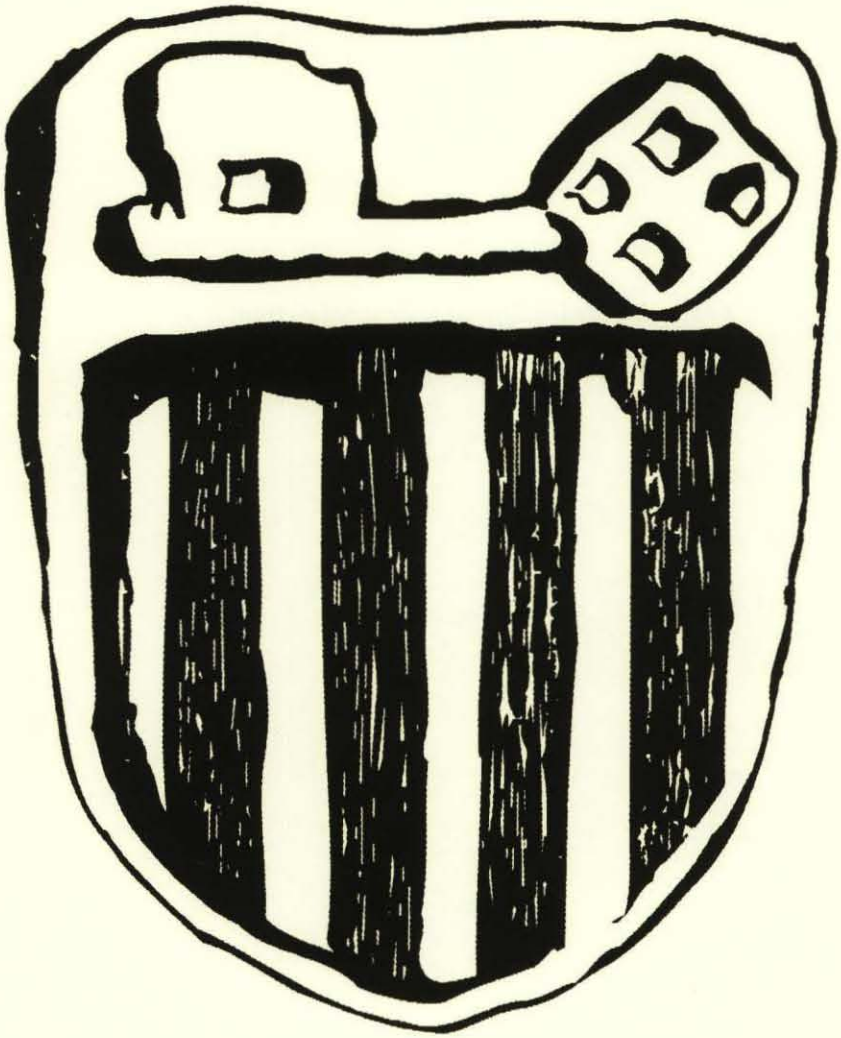

II Epòca - nº 4 - 2003

Conselh de Redaccion:
Ròsa Maria Salgueiro Pujós

Correccion:
Ròsa Maria Salgueiro Pujós
Oficina de Foment e Ensenhament der Aranés - Conselh Generau d'Aran

Difusion:
Elisa Ros Barbosa, Tina Madrid Penetró, Rosa Mª Broto Moga, Pepita Caubet Delseny

Edite:
Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Imprimís e dessenh:
Anfigraf S.A. / Publi&Graf. Alèxia Grustan

Tiratge:
500 exemplars

Prumèra edicion:
Gèr 2004

Depaus Legau:
L-597-04

Membres dera Junta dera Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran:

Presidenta:
Angelina Cases Andreu
Vicepresidenta:
Pepita Caubet Delseny
Secretari:
Carlos Fañanas Aguilera
Tresaurèr:
Arturo Calbetó Calbetó
Comptabilitat:
Elisa Ros Barbosa
Vocaus:
Claudio Aventin Bòya
Lissa Escala Lara
Agustina Madrid Penetró
Ròsa Maria Salgueiro Pujós
Lourdes Santacruz Alis
Rosa M. Broto Moga
José Moga España
Josep A. Corbera Gubern
Ferran Peus Serra
Jep Montoya Parra
Elvira Riu Abadia
Melquiades Calzado de Castro
Mm. Jusèp Amiell Solé
Vicent Simó Sevilla

Edite:

FONDACION ETNOLOGICA
DERA VAL D'ARAN

Patrocine:

Conselh Generau d'Aran

Somari

Presentacions:

- Sindic dera Val d'Aran **9**
- Presidenta dera Fondacion **11**

Seccions:

- Amics de Montgarri. Arturo Calbetó Calbetó **15**
- Lengua Viua. Lissa Escala Lara **21**

Activitat:

- Era Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran. Angelina Cases Andreu **27**

Articles:

ERALDICA:

- Escut de Montgarri. Àngel Claveria **31**

DOCUMENTS:

- Montgarri sus es corresponsaus de Francisco de Zamora (1788-1789). M. Àngels Sanllehy Sabi. **39**
- Jusèp Riu Barrau, un mètge hilh de Montgarri. Juan C. Riera Socasau **49**
- Es poblants de Montgarri. Elisa Ros Barbosa **59**

ISTÒRIA:

- Montgarri. Francesc Companys Martorell **69**
- Eth Santuari de Montgarri. Mossen Jusèp Amiell **79**

ANTROPOLOGIA CULTURAU:

- Adiu Montgarri. Pepita Caubet Delseny **87**
- Convèrses sus Montgarri. Pepita Caubet Delseny **91**

GEOLOGIA:

- Era situacion de Montgarri. Carlos Fañanas Aguilera **95**

D'AUTI:

- Ressenha bibliografica de Montgarri. Claudio Aventin Boya **105**
- Carta de Miquel M. Lluch Ventura **109**
- Errades. **111**

Presentacions

Prològ Tèrra Aranesa

Montgarri a sabut atrèir era atencion des excursionistes e visitants. Verdaguer lo qualifiquèc com eth pòble mès orgulhós deth Pirenèu. Er ostiu convertís aqueth lòc en un vertadèr jardin naturau, damb es sòns envelhutats prats e espessi bòsqui", mos ditz Juli Soler i Santaló

Aué ei lòc de referéncia de caminants e de cercaires de paisatges polits e de cornèrs embelinaires, en quinsevolh epòca der an. Ara qu'era valorizacion deth passat pren posicion ena nòsta vida diària, ei significativament important de dedicar ua revista especializada a Montgarri, perqué damb era sua publicacion contribuïm a fixar eth referent e a possar intervencions de tot tipe ena configuracion deth sòn espaci. Se hè cent ans, Montgarri ère important pes sòns peisheus, per èster lòc de pas e de repòs des qui auien de trauessar es montanhes, aué n'ei perqué s'a transformat en un lòc meravilhós entà anar a passejar un dia de hèsta, entà celebrar-i ua ceremònia religiosa, entà practicar-i er esquí de hons... Er estudi deth sòn passat e dera sua istòria mos ajudarà a dar un contengut mès significatiu ad aguesti plasers.

Carlos Barrera Sánchez
Sindic d'Aran

Presentacion "Tèrra Aranesa 4"

Me platz hèr-vos arribar eth quatau numerò dera revista dera Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran. Aguest viatge eth tèma que s'a escuelhut ei Montgarri, pr'amor qu'enguan a hèt 30 ans qu'es Amics de Montgarri, ua seccion dera Fondacion, deuant deth mau estat e abandonament deth Santuari, comencèren a arremassar sòs entà apariar-lo e, ath long d'aguesti ans s'an rebastit eth tet dera glèisa, es parets deth cementèri, der uart, deth corrau, eth pònt dera Noguera, etc.

En 1990 eth "Bisbat d'Urgell", en reconeishement deth prèzhèt amiat pes Amics de Montgarri, les cedís er usufructe dera rectoria, damb era dobla intencion de tornar-la a bastir e de convertir-la en refugi e casa deth susvelhant de Montgarri.Tanplan que çò qu'an hèt es Amics de Montgarri en aguest lòc privilegiat deth nòste país entà revitalizar-lo ei un bèth exemple d'amor ara tèrra.

Demori qu'era lectura d'aguesti tèxtes mos ajude a conéisher mielhor era istòria deth nòste auviatge culturau, pr'amor que passejar peth passat compòrte tostemp eth plaser deth rebrembre.

Montgarri non ei pas un pòble mòrt; un pialèr de literatura escrita e orau qu'a inspirat seguís enes romius que van cada an tath romieuatge deth 2 de junhsèga e canten deuant dera Mair de Diu de Montgarri :

"Puig senyora anomenada
de Montgarre ser voleu,
siau-nos sem pre advocada,
reyna del mont Pirineu."

Angelina Cases Andreu
Presidenta dera Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

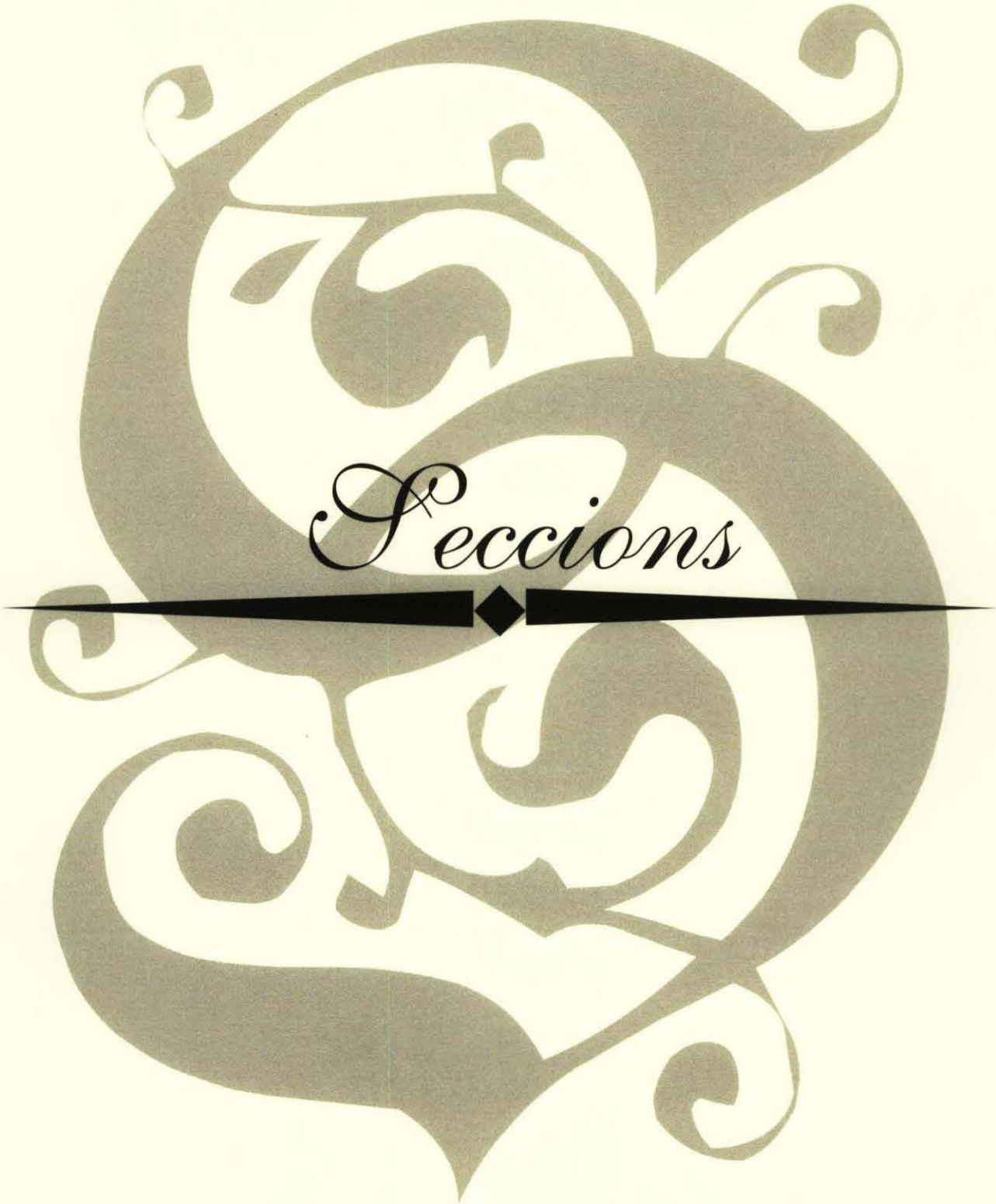
Seccions

Istòria de Montgarri

Arturo Calbetó Calbetó
Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Introduccion

Aguesta disertacion sus Montgarri non vò èster mès qu'un apropament a ua realitat fisica e istorica, e a coma finalitat prumèra desvelhar en auditòri er interès per quauqu'uns des aspèctes d'aguest cornèr dera nòsta tèrra entà poder apregondir en eri.
Tres seràn es aspèctes que sajarè de comentar:
1. Era poblacion deth lòc de Montgarri e era sua despoblacion
2. Eth santuari dera Mair de Diu de Montgarri, era sua importància religiosa, economica e politica, incidint en pleito qu'ath long des sègles sostengueren es rectors de Sant Pèir de Gessa entà mantier era sua jurisdiccion sus eth santuari de Montgarri.
3. Ua pincelada sus eth procès de restauracion iniciat en 1973 pes Amics de Montgarri, acompanhada de comentaris sus era exposicion fotografica qu'era Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran a promoigut ena glèisa de Sant Joan d'Arties, e eth catalòg sus era madeisha en tot balhar-vos quauqua referéncia documentau e liéger-vos quauque tèxte istoric o literari.

Açò qu'aué se coneish com es pardies deth pòble de Montgarri non a estat jamès ath mèn enténer un pòble, aumens dera manèra qu'ac entenem aué en dia, damb tèrme e organizacion pròpria.

Toti es documents consultadi, tant municipaus com parroquiaus, parlen tostemp des "cases deth Dossau" quan se referissen as cases de Montgarri.

Juli Soler ena sua guida dera Val d'Aran publicada en 1906 diz en parlar de Montgarri: *"Modernament s'aixeca uns minuts més avall del santuari un petit caseriu que pertanyia a Salardú".*

Tanben, eth doctor Juan Francisco de Gracia ena sua relacion que hè ath rei Felip III non nomente, quan descriu es pòbles deth terçon de Pujòlo, eth pòble de Montgarri, e totun, òc que parle deth Santuari.

Francesc Company Martorell en sòn libre inedit *Montgarri un lloc a la Vall d'Aran* ditz que *"el nucli va començar a ser habitat cap al 1730 i abandonat totalment al 1953, excepte casa Cabau, que romangué oberta quasi deu anys més".* En un aute lòc ditz:

"Parlant de l'antigüetat de les cases hem de diferenciar el que és una borda de pastors i bestiar habitada de forma temporal, però sense estructura definida del que entenem com una casa veritable. Està clar que al principi la casa Cabau era una bòrda habitada temporalment i apareix en alguns documents amb el nom de "Bòrda de Leon o Bòrda de Leon de Cabau". Com a borda es pòt afirmar que va ser habitada pels voltants del 1700 i com a casa ja arranjada als voltants de 1750 que és l'època en què es va poblar Montgarri. [...] Al poblat de Montgarri trobem així mateix la casa Eriba amb una pedra datada al 1733".

Carlos Fañanás, secretari dera Fondacion e engenhaire forestau, en sòn trabalh inedit *Era situacion de Montgarri* mos ditz: "Era pèrta des archius parroquiaus de Salardú a on es prumèrs neishements en Montgarri se constaten en an 1828, non mos dèishen anar mès enlà".

"Es nomentats archius parroquiaus parlen tanben d'un defuntament en Montgarri er an 1840 de gent 'natural de Montgarri' de 85 ans, çò que mos remet coma minim ar an 1755".

En diferents documents qu'auem consultat parlen de tretze cases, sèt son nomentades mantient eth madeish nòm: Eriba o Feriba, Cuy o Escuy, Joan Gran, Ròsta, Blai, Laurens, Cabau o Bòrda de Leon de Cabau; e es autes damb diferenti nòms -Colat, Viu, Val, Gai, Luis menor, Arli/Nadal, Gat, Nogues, Bruna-, ce que mos hè a pensar que quauqu'ua auie cambiat de nòm ath long des apuprètz dus cent ans dera perviuença deth pòble de Montgarri nomentat com s'a dit "Es cases deth Dossau" e jamès se hè mencion de mès de tretze.

Dera despoblacion e abandon de Montgarri entre es ans 1950 e 1953 en trobam dues descripcions, ua de Josep Ma. Sala en sòn article "El macizo de la Maladeta" ena revista *Montanha* deth CEC, num 45 de mai-junh de 1956, a on ditz:

Llegamos al Santuario de Montgarri. El afilado campanario eleva al cielo su patética oración en demanda de nuevos tiempos de esplendor que alivien el actual abandono y miserias. ...

Después de despedirnos de la pequeña virgen de Montgarri abandonaremos el santuario para pasar a la orilla derecha del Noguera y seguir aguas abajo hacia el caserio de Montgarri. Una vida dura desprovista de la más elemental comodidad e higiene ha acabado con la habitación permanente de este caserio a 1625m desde la pasada fiesta de Todos los Santos – se referís ar an 1955-. *Ha enmudecido la vida en estos parajes y las puertas cerradas y las corralejas vacias nos hablan de sacrificios con pocas compensaciones que no han podido ser llevadas más allá.*

En libre publicat en 1959 *Excursions als Pirineus*, der autor Luís Estasen, en sòn capítol XIII "Montgarri o la fi del món", hè referéncia a ua excursion damb esquís entà Cap d'An der an 1932 deth quau volíem remercar quauque tròç.

En prumèr a on comente era luenhor de Montgarri:

De tots els llocs que jo he vist, el de Montgarri, a una punta extrema de la Vall d'Aran en terreny del Pallars, és el que ha produït més sensació d'allunyament i de dificultats d'arribar-hi. Montgarri és sense cap mena de dubtes el racó més racó, més fi del món, més sostre del món, el punt més antípoda de Barcelona que es pot trobar per tot Catalunya. Nosaltres, per Cap d'Any del 1932, necessitàrem tres dies sencers per a arribar-hi, anant-hi, per començar, amb el cotxe d'un amic fins més enllà d'Esterri d'Àneu.

Un segon a on descriu era trobada en Beret damb uns vesins de Montgarri e era arribada en çò de Cabau.

I seguim la nostra via planera, uniformement i copiosament nevada, en la qual emergeixen de tant en tant les grosses fites de les "pèires" (1) posades per servir de guia en els moments de boira i de temperi. Ens esquitllem entre estirades carenes a banda i banda. La solitud serà absoluta fins que, finit el pla, ens decantem al proper Montgarri. Llavors trobem tres vianants d'aquest poble que es dirigeixen a la Vall d'Aran. Dos d'ells portaven una singular missió. Havien deixat un familiar malalt i anaven a Viella a veure el metge i explicar-li, a la seva manera el mal que tenia. Després passarien per la farmàcia a recollir les medicines que el doctor, fetes les deduccions dels cas, hagués receptat. Al tercer dia emprendrien el viatge de tornada, amb els remeis i altres encàrrecs, i fins el quart jorn, després de la partida dels missatgers, el pacient no començaria el tractament. La història era una mostra del viure aspre que han de sofrir els resignats habitants de Montgarri i ens prevenia del que nosaltres i podríem trobar. Entre l'acabament del pla i el poble, quan el camí ja baixa francament, surt al pas la Borda de Leon, un casal aïllat que fa de punt de parada i d'hostal i on el nostre grup reduït cercà allotjament. Esperàvem trobar una gent sorruda i salvatge a to amb les dures condicions del lloc, i tenim la sorpresa de rebre-hi una bona acollida i un millor tracte per part del

vell Cabau i de la seva filla i gendre, els quals es mostren persones cultes i que han corregut una mica de món, amb una conversa agradable i una instrucció superior a la que hom esperava en semblants confurnes. Ells veieren en nosaltres la gent vinguda d'una llunya ciutat i el resultat en foren dues vetlles ben entretingudes.

E un darrèr tèxte a on se descriu er abandon de Montgarri ja en 1959, -quan publiquèc er article-, e hè vòts deth desvolopament der esquí ena Val d'Aran.

El Montgarri que vàrem entrellucar en la nostra escapada de l'any 1932 fa temps que ha passat a la història. Després el poble ha restat abandonat, fugint-ne els darrers habitants, que deixaren cases i hisendes en cerca d'un medi més clement i humanitzat. Pel gener de 1956 la gent de la Secció de Muntanya anà a plantar el seu anyal campament d'hivern al Pla de Beret. Llavors reportaren que les cases i el santuari de Montgarri estaven abandonats i que només seguia habitada la Borda de Leon. En tornar jo a la vall aquest hivern de 1959 per a afers del muntatge d'un primer telesquí a Salardú, no em vaig descuidar de preguntar pels meus coneguts de fa més de vint-i-cinc anys. François i Càndida, sense fills, seguien addictes a la seva remota terra a desgrat d'una solitud total i d'un aïllament de prop de mig any, sense passants, ara que no restava una ànima més enllà de la seva borda. La parella, que posseeix una casa a Viella, resta fidel i enganxada al seu imperi àrtic, ficat en la muntanya i colgat de neus, limitat a una casa ben gran per a dues persones, enfeinats a menar una hisenda i un ramat de bestiar. Es deuen haver transformat en anacoretes i forçosament la seva existència ha derivat cap un primitivisme i una independència difícils d'imaginar en els nostres temps. Una semblant servitud en aquesta fi del món de l'altra gent que esdevé per a ells l'únic centre i motiu de la seva vida, els fan mereixedors del respecte de tothom i de l'encesa simpatia dels muntanyencs.

[...]

Mentrestant algunes de les il·lusions del vell Cabau s'han fet realitat. El que no pogué executar l'Estat, quan Montgarri encara era habitat, ho ha aconseguit el preu de la fusta. Una pista, que no arriba a carretera, s'enfila des de Salardú, travessa el pla i Montgarri i arriba fins al bosc de Marimanya. Els camions i algun cotxe s'aventuren a l'estiu pel regne dels pastors i passen pel davant de la borda encara vivent. A l'hivern la comarca segueix esperant vanament la munió d'esquiadors que podria encabir. Expressem el nostre desig que, l'avenir que no arribà a veure el vell Cabau, puguin contemplar-lo almenys iniciat, els seus fills coma premi de la seva adhesió a una terra tan aspra.

Aué, eth refugi "Amics de Montgarri", qu'aucupe era rectoria deth santuari e eth "Refugi Arnalot" -qu'ère era antica casa des de Val-, son, ath cap de 50 ans, testimònis dera volontat de superviuença d'un nòm: "Montgarri".

Eth santuari dera Mair de Diu de Montgarri, que forme part deth conjunt der ostau de Montgarri damb es bòrdes e era rectoria, ei plaçat a 1652 m de nautada, ath pè dera Noguèra Palharesa en tèrme dera Val d'Aran, en crotze des camins que comuniquen Palhars damb Aran e ath pè des pòrts d'Òrla, Gireta e Aula que comuniquen damb era Arièja francesa.

Era primitiva glèisa ère romanica bastida enes darreries deth sègle XII, segontes uns autors, e entre 1117 e 1119, segontes d'auti, -coincidint era sua bastissa damb era trobalha, segontes era tradicion, dera imatge dera Mair de Diu-, e dera quau demore encrastada ena paret nòrd dera actuau glèisa era pòrta d'entrada e es arrincaments dera vòuta visibles en exterior dera madeisha paret.

Eth santuari actuau d'estil neoclassic siguec bastit en sègle XVIII. Ei d'ua soleta nau damb cubèrta de husta sus vòuta d'aresta, acabada en un ample presbitèri, compde tanben damb un campanau de ueit cares acabat en un punchent tet de lòsa. Era imatge dera Mair de Diu ei ua replica en guish dera antica talha desapareishuda ena Guèrra Civila corresponent ath modèl de Mairs de Diu vestides e que podie auer estat iniciauments ua talha romanica.

En parlar deth santuari e dera Mair de Diu cau hèr referéncia ara òbra de Frai Roque Alberto Fuci dera orde de Nta. Sra deth Carmen editada en Saragossa entre 1750 e 1760 sus eth títol de *Santuarios singulares de Cristo N.S. crucificado y de su Santísima madre y nuestra, venerados en el antiguo y noble Valle de Aran.* E tanben ar article publicat ena revista "Montaña", num 44 deth CEC per Francisco Gurri Serra en 1956.

Destacar tanben eth cant sies deth libre *Cantos al Valle de Aran* de Mn. Condò Sambeat titulat "Ntra. Sra de Montgarri" que conten ua descripcion detalhada dera Pregària deth dia 2 de juriòl: dera organizacion des processons, des cants liturgics deth repartiment dera caritat, des proprietats deth Santuari, des ofrenes ara Mair de Diu, dera subasta des oelhes (parle de 50) que s'auie aufrit ara Mair de Diu e inclús deth procès dera desamortizacion de Montgarri. Non voleria acabar era ressenha sus eth Santuari sense remercar era visita qu'es dies 14 e 15 d'agost de 1883 hec a Montgarri eth madeish insigne poèta catalan Mn Cinto Verdaguer e dera quau trobam referéncia ena òbra *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirenenques* de Josep Ma Casacuberta, editat en Barcelona en 1953. Entre d'autes causes i ditz: "*de com restà encisat n'és una prova l'extensa interessant resenya i que dos dies després redactava de nou i enviava a Mn Colell perque la divulgués des de les planes de la veu de Montserrat.*"

Poques hermites conech més ben situades; prats de color d'esmeragda y blats encara més verts com ells, la voltan per tots cantons fins a las pinedas que baixan desde l cim de las duas brancas de serra que la abrigan per nort y mitgdía.

[...]

De bona arribada van á visitar Patrona y després al reverent Administrador, que ls reb á la porta de la rectoría, davant una taula coberta ab un drap bermell. Qui li encomana una missa, que li dona una almoyna per la Verge, un li fa ofrena d'un gros formatge (n hi he vist passar de 29 lliures), l altra una ovella ó un crestó que mena a remolch per una banya. Per cada almoyna se ls dona una mesura de vi, present que a algú li semblará estrany, no sabent que venen de passar lo port per llarch y dolent camí, en lo fort de l'estiuada.

En tot parlar deth Santuari voleria remercar un còp mès que quan se parle deth Santuari, aumens enquiara desamortizacion, s'enten qu'ei era glèisa, era rectoria, er ostau, es bòrdes e es tèrres e prats que lo entorauen, ei a díder, tota ua espleita economica que pes sues caracteristiques e dimensions ère, sense cap de dubte, era major deth sòn temps ena Val d'Aran; pensem enes beneficis der ostau, deth bestiar, des cuelhetes e enes donatius e ofrenes qu'es devòts hègen ara Mair de Diu, e tanben en arrendament des quistes en França. Non ei cap estonant, donques, qu'entre d'autes referéncies ath santuari de Montgarri, en libre de çò de Lobató de Gessa, plana16, podem liéger:

"1592, en dit any fer memòria que a la iglesia de Sant Pere o als capellans s'aporta lo anexo de la capella de N.S. de Montgarri, que lo rector de Gessa és rector de Montgarri car anà a Roma Mn Pey Tersa per confirmar dita unió."

Ena plana 3 deth madeish libre: "*Que en los ajuntaments antics de las universitats i consuls de Pujòlo en primer lloc s'escrivian los consuls de Gessa, com se pòt veure a l'acta de fundació i dotació l'any 1368, 18 de gener de la capella de NS de Montgarri*".

Ena plana 20 se pòt liéger:

"Mn. Gaspar Moga y Pont, rector i archipreste de Garòs per amunt en son testament feu constar: a NS de Montgarri deixa un dabant d'altar de damasc blanc, preu de dos dobles".

Ena plana 54, en 1660 trobam: "Se donava als capellans, consuls i prohoms que anaven a la Pregària de NS de Montgarri y pels que portaven la bandera, creu i lanterna 25 rais".

I a tanben d'autes referéncies fòrça interessantes sus Montgarri enes planes 105 (an 1821) sus un laveg qu'aucic 13 òmes en Pòrt d'Òrla. Ena plana 116 (1835), sus estipendis des capelhans e eth bestiar aufrit ara Mair de Diu, parle de 119 caps de bestiar de lan que valgueren 361 pessetes.

Tanben ena plana 121 (1839) hè referéncia ar

arrendament der ostau per 9 ans per Joan Abadia de Ròsta, de qui ditz qu'er ostau e era espleita des bòsqui de Beda e Marimanha li repòrten 600 onzes.

Ena plana 124 (1856) hè ua referéncia clara sus era desamortizacion deth Santuari venut en subasta a Casimiro Bertran, viceconsul francés de Lhèida, en tot deishar constància des drets de pèisher eth bestiar deth Santuari enes montanhes deth parçan. Tres dies en cada ua, començant per Marimanha e Bandolèrs, Parros, Horcalh, Beret Darrèr e Dossau, entà tornar a començar per Marimanha.

Finauments ena plana 136 (1863) comente qu'eth crompador der ostau exercie indegudament des drets que corresponien ath rector de Gessa. Eth rector Mn Ramon Rey damb er avocat Anton Portolés de Vielha li metec pleito que tardèc un an e miei en sustanciar-se e mentretant era imatge dera Mair de Diu siguec trasladada entà Gessa en autar major de Sant Père, tornant-se tà Montgarri eth 8 de juriòl de 1865.

Tanben ena plana 214 (1888) ditz: "*Cobrava Pujòlo de les lamines de Montgarri per interesos del 80 per cent 1560 pessetes y 50 centims. Per lo 3 de 80 corresponie a Gessa a raho de 14 focs 214 pessetes y 50 centims*".

En conseqüéncia damb açò dit se constate ath long deth temps er intent des capelhans de Pujòlo (Salardú, Tredòs, Bagergue e Unha) de sostrèir o substituïr es atribucions deth rector de Gessa en sòn pròpri profit o deth vicari administrador nomentat peth pròpri rector o mès tard pera mitra d'Urgell, arribant ath sòn punt mès naut quan en junh de 1899 er administrador deth Santuari, M. Agustin Medan, aprofitant era visita deth bisbe cardenau Casañas entà Alòs, eth 22 de junh, li presente un memorandum demanant qu'er arrendament des quistes se celèbre en Montgarri, non pas en Gessa. Eth bisbe demane un informe ar archiprèste d'Arties Mn. Joan Encuentra qu'eth 23 de juriòl emet en tot negar totes es afirmacions der administrador.

A despiet d'açò, eth 16 de juriòl deth madeish an, eth rector de Gessa emet un document de 27 planes que titule "*Relación de los títulos cargos y derechos que los reverendos párrocos de Gessa han disfrutado desempeñado y percibido en el santuario de NS de Montgarri anejo a la referida parroquia desde el año 1383 hasta la fecha. Según consta por la tradición y por los datos que a continuación se aducen sacados de los libros y demás documentos que se hallan en el archivo de la repetida parroquia de Gessa, en los apartamentos destinados para los libros y demás papeles de Montgarri, San Pedro y San Martin*".

Ath long des 27 planes transcriu damb rigorositat e tota sòrta de detalhs es referéncies es actes de domini e administracion qu'es rectors de Gessa e archiprèstes de Pujòlo an exercit ath long de cinc sègles sus "Eth Santuari" des quaus ja vo'n è balhat quauqua referéncia en parlar-vos deth libre de çò de Lobató qu'ei, ath mèn enténer, un document que per eth madeish merite un estudi pregond, pr'amor que i son contengudes fòrça donades sus er arrendament, es quistes, sus era subasta des oelhes, sus es foncions des rectors de Gessa en Santuari e eth protocòl enes celebracions. Des *Derechos antes de la desamortización Antes de la desamortización se obligaba al arrendatario de los bienes del Santuario de Montgarri a hacer la dispesa todo el año a los dos Sres. Vicarios que allís residian, según consta en todas las actas de arriendo. También corria a cargo del mismo la dispesa del Sr. Rector de Gessa y Montgarri y de su criado y montura siempre y cuando éste iba a Montgarri y por asuntos y conveniencias del Santuario o para ejercer sus propias funciones en las tres festividades repetidas, con sus vigilias y un dia después de cada festividad de las tres dichas. [...]*

En madeish document còpie tanben ua senténcia dera audiéncia de Barcelona de 4 de març de 1817 precedida pera declaracion favorabla as tèsis deth rector de Gessa de ueit testimònis toti òmes de Pujòlo, quate d'Unha, dus de Tredòs, un de Salardú e un de Montgarri portadi a declarar sus vint-e-dues questions per archiprèste de Pujòlo e Rector de Gessa, Juan Ademà.

Mès en butletin oficiau deth Bisbat d'abriu de 1904, quan establís era jurisdiccion des parròquies, en tot parlar dera de Gessa ditz:

GESSA. A esta parroquia, cuyo titular es San Pedro, y que constará de noventa y tres

vecinos, con cuatrocientas sesenta y cinco almas, inclusas las del anejo Santuario de Montgarri, su titular Santa María, y las de las casa dichas de Leon, Joan Gran, Rosat, Gay, Luís Menor, Xicot, Feriba, Arli (a) Nadal, Cuy, Gat, Blas, Nogués, Ramón Bruna y Uña, que unimos a esta parroquia, segregándolas, diez de Salardú, dos de Tredós, y una de Uña, la declaramos urbana de entrada.

Hay dos capillas, San Martin y San Martin de Corilla.

Erigimos en el Santuario de Montgarri una Coadjutoría que se compondrá de Montgarri y de las referidas casas.

El Coadjutor tendrá la administración del Santuario bajo la inmediata dirección del Prelado, dependiendo del Párroco de Gessa, en lo que se refiere a las funciones coadjutoriales, y cesando los derechos o privilegios que hasta ahora ha tenido el Párroco sobre el Santuario. No obstante, cuando concurra el párroco presidirá las funciones. [...]

Ei alavetz qu'eth madeish Jacinto Torrente encara rector de Gessa adrece ua naua instància ath bisbe en tèrmes fòrça mès doci (eth bisbe ja non ère eth cardenau Casañas) eth 20 de juriòl de 1920, ena quau, persutant enes arguments deth Memorandum de 1899, acabe dident: "*Suplica humilde y respetuosamente a V.E.I que teniendo en cuenta lo expuesto se digne proveer sobre estos particulares dictando las reglas que hace mérito en el mentado boletín*"; causa que pòrte a tèrme eth bisbe en un manament deth madeish an, en qué d'ua manèra fòrça estonanta e en coeréncia damb eth butletin oficiau, li atribuís ar administrador totes es atribucions e prerrogatives qu'enquia alavetz auie agut eth rector de Gessa en tot reservar-li eth dret "protocolari" de presidir es foncions as quaus assistisque en Santuari e eth dret e abitacion e neuriment entada eth e ua cavalheria.

Restauracion dera man des amics de montgarri

Era restauracion deth Santuari comencèc en 1973-1974 damb er apariament deth trampo deth tet dera glèisa, hièstres, veires, e baranes des còrs, e s'an anat hènt trabalhs ath long des ans: apariament deth tet dera sacristia, rebastiment deth tet dera glèisa, reparacion deth tet deth campanau, perbòc dera façada dera glèisa e de quauqua paret deth campanau, rebastiments des parets deth uart, deth cementèri e deth corrau, reforma e renauida deth presbitèri, solèr nau dera glèisa damb bancs de husta naui. Cauçadat d'ua bona part dera plaça, rebastiment totau dera rectoria en perilh d'esbaus e condicionament coma refugi de montanha, e darrèrament rebastiment dera comada deth Santuari.

"Subasta des oelhes"

Lengua Viua

Lissa Escala Lara
Presidenta Collectiu Lengua Viua

Er an 2003, eth collectiu Lengua Viua a seguit damb es sues acostumades activitats, que començauen eth mes de gèr, en tot espartir de franc, a toti aqueri qu'ac desirèren un calendari de pòcha qu'en aguesta ocasion contenguie un bon sarpat de dites entà sajar de contribuïr atau ara mielhora deth coneishement dera lengua.

Dejà en mes de junh s'àmièc entà deuant era demorada serada teatrau, qu'enguan aufric dues pèces der escrivan Alejandro Casona en complir-se eth centenari deth sòn neishement. " Eth secret ben sauvat" e " Farça e justícia deth corregidor" sigueren es òbres trigades peth collectiu entà revirar ar aranés e aumenatjar ar escrivan que pendent quauque an viuec en Les, a on fondèc un grop de teatre. Era òbra " Cau veir ce com ei eth servici" de Manuela Ané, completèc era representacion, que siguec un gran èxit de public qu'aumplic era sala deth cine de Vielha .

Mès enguan eth collectiu Lengua Viua ère d'enorabona en celebrar eth sòn detzau aniversari. Per aguesta rason, era Junta deth collectiu se plantegèc quauques iniciatiues entà sajar de hestejà'c. Dempús d'auer-li dat quauqui torns se decedic d'amiar endeuant ua prepausa qu'auie demorat ajornada en d'autes ocasions. Atau sorgic, donc, era possibilitat de bastir un monument ara lengua aranesa. Era iniciatiua se li prepausèc ath dessenhaire de familha aranesa, André Ricard, que dejà auie expressat era sua volentat de collaborar damb eth collectiu en er an 92, en èster trigat tà hèr era tèda des jòcs olimpics de Barcelona, çò que li permetie de deishar era sua mauta en país de sa mare, tà a on eth torne cada estiu.

Dempús deth trabalh de quauqui mesi, que compaginèc damb era restauracion deth Parlament de Catalonha, er autor deth monument mos portèc eth sòn dessenh, a on se i contenguien es elements qu'eth collectiu li auie suggerit de tier en compde: era crotz

occitana qu' indique eth nòste origen lingüistic, es terçons coma element diferenciador dera nòsta division administratiua, e era clau presenta en fòrça des escuts dera Val e ena frasa deth nobèl occitan Frederic Mistral, " qui ten era lengua ten era clau", qu' era Fondacion deth Musèu , deth quau Lengua Viua forme part, a coma lèma .

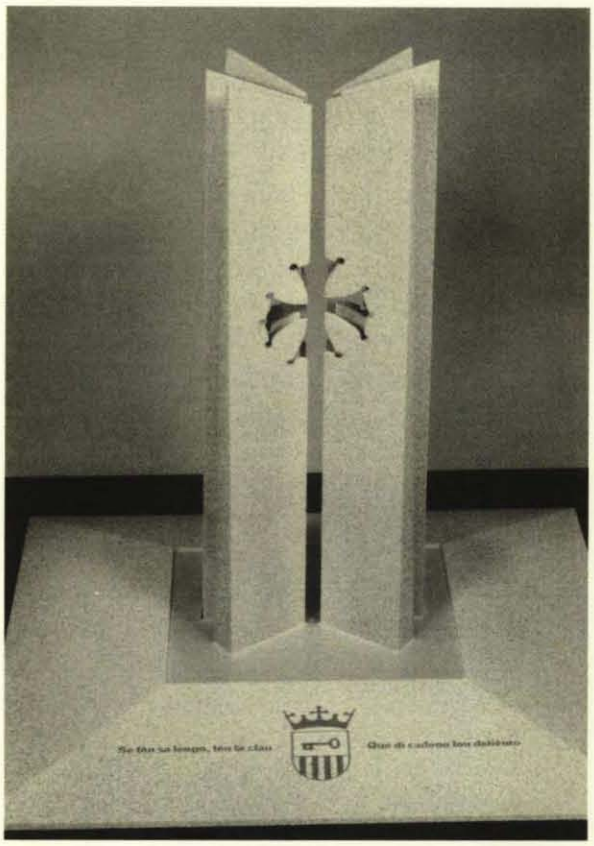

Eth dessenh d'Andrè Ricard, qu'a sies mètres de nautada, ei compausat per sies lames de granit que simbolizen es terçons trauessades pera crotz occitana : eth simbèu qu'amasse as que compartissen era madeisha arraïtz lingüistica. Es lames se pòsen en un pòdi piramidau, a on se i contieràn desparières frases en aranés . Ena sua cara centrau se i contieràn grabats en bronze, er escut d'Aran e era frasa de Frederic Mistral.

Er objectiu deth Collectiu ère presentar era maqueta deth monument damb motiu dera detzau Corsa Aran per sa Lengua qu'aguec lòc, coma ei costum, eth darrèr dimenge de juriòl.

Lengua Viua, que volerie finançar eth monument damb era aportacion populara, entà arténher atau que toti s'ac hèsquen sòn, dessenhe ara era campanha que permete d'amiar-lo entà deuant.

Era maqueta deth monument ei plaçada ena oficina dera Caisha de Pensions e Estauvis de Barcelona en Vielha e ei previst que recorre totes es oficines qu'aguesta entitat bancària a ena Val pr'amor que s'aufric a finançar-la.

Era detzau Corsa Aran per sa Lengua siguec mès que jamès un èxit de participacion. Es possibilitats de prener-i part s'auien ampliat, en tot qu'enguan era Associacion Amics de Montgarri, qu'ei era dusau branca dera Fondacion deth Musèu, complie trenta ans. Entà hestejà'c damb eri s'aufric era possibilitat de córrer des deth Santuari enquiara plaça dera glèisa de Vielha, coma dejà ei tradicionau, mès tanben se i hec ua gessuda entà caminaires çò qu'acreishec eth nombre de participaires. Se mantenguec era gessuda des de Tredòs a pè , e era deth pòrt de Vielha a on enguan s'i amassèren mès d'ua vintea de joeni que gesseren amassa, ath delà de fòrça d'auti caminaires de totes es edats. Era gessuda de Les compdèc en aguesta ocasion damb pro participaires dera Val d'Aran as quaus s'i auien hijut, en aguesta edicion dera corsa, un bon corròp d'occitans der aute costat dera termièra en tot gésser a pè des de Mauleon –Barousse, toti eri sigueren acompanhadi ath delà enquia Bossòst per un grop de shivalièrs que se voleren híger .

Era plaça dera glèisa de Vielha, que s'auie guarnit especiaments tara ocasion , e qu'ère farcida de gent, recebec damb eth banduïr des campanes as participaires que plaçèren ena estrada es claus, es bandères, e es terçons entà hèr coma cada an eth mapa d'Aran. Eth parlament deth Collectiu persutèc enguan, coma de costum, en besonh de aprehondir enes esfòrçi tara mielhora der us sociau der aranés, a despiet des iniciatiues en desparièrs airaus coma eth judiciau, er escolar (enguan er aranés a entrat en IES), non auance coma calerie. Eth prèmi Lengua Viua li corresponec en aguesta detzau edicion a quauquarrés deth país. Eth mèstre Frederic Vergés autor deth Petit Diccionari Aranés e

trabalhador constant en defensa dera lengua que l'aurie meritat eth prumèr, mès non auie estat premiat degut a formar part dera Junta deth Collectiu, aguesta volèc arregrïr especiauments, en aguest an de celebracion, eth sòn esfòrç d'ans en estudi der aranés. Era Corsa acabèc damb eth concèrt des grops NADAU estretament vinculat ara madeisha pr'amor que i a estat present en lèu totes es edicions e eth grop DIUBIBAND, que se presentaue enguan.

Eth collectiu Lengua Viua premanís dejà eth nau calendari de pòcha qu'aufrís de franc a toti es qu'ac desiren e a on de costum s'i arremassen arrepervèris, frases hètes, barbarismes o d'auti, entà sajar de mielhorar eth coneishement e emplec dera nòsta lengua, era naua serada teatrau, era pròplèu corsa.....

Activitat

Era Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Angelina Cases Andreu
Presidenta Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Pendent er an 2002 era Fondacion promoiguec era exposicion ***"Es uelhs d'Aran"*** ena glèisa de Sant Joan d'Arties, que comprenie un centenat de fotografies de persones d'Aran de 80 ans ensús, tamb racondes des sues viuences ena Val. Era exposicion siguec inaugurada pera Sra. Teresa Mas, autora des fotografies, era delegada de Benestar Sociau, eth director deth Centre de Cultura tradicionau de Catalonha, eth baile pedanèu d'Arties e era conselhèra de Cultura deth Conselh Generau d'Aran.

S'editèc un catalòg tamb eth supòrt de Benestar Sociau. Era Fondacion ei plan satisfèta pr'amor qu'a estat visitada per 5.359 persones des deth 23 de junh enquiath 15 de seteme. Era exposicion siguec aquerida peth Conselh Generau d'Aran per un còst de 4.032,89 €, e l'a portada entà França e Barcelona. Consideram qu'aguesta exposicion a ua grana valor culturau e antropologica, e ath delà represente un reconeishement ad aqueres persones que tamb es sòns uelhs an vist es transformacions d'Aran.

Era Fondacion balhèc supòrt ara ***Associacion Pirinaigua*** entà poder organizar e gaudir des ajudes que se demanèren entà realizar un Aumenatge ara aigua en neishement dera Garona e deth Noguera Palharesa pendent eth mes de junhsèga. Se heren diuèrses performances e era lectura de tèxtes poetics en relacion tamb era aigua. I assistiren mès de 300 persones.

Tanben s'a participat enes ***actes culturaus*** organizats peth Conselh Generau d'Aran. Eth Sr. Arturo Calbetó, Patron dera Fondacion, hec era conferéncia "Eth tunèl de Vielha-Alfonso XIII, era dubertura d'un pas istoric entà Aran" enes 5au. Jornades Universitàries Occitanocatalanes, eth dia 18 de junhsèga deth 2002.

S'a assistit a un pialèr d'actes de presentacion de libres, exposicions...Ei constanta era preséncia dera Fondacion en toti es mieis culturaus aranesi.

Pendent er an 2003 era Fondacion hec un ***aumenatge a Mn. Rafael Nart*** eth 15 de hereuèr, tamb era presentacion deth libre "Mossen Rafel Nart Arjó, biografia e fragments poetics", a cargue der autor Llorenç Sànchez Vilanova, editat pera Parròquia de Sant Miquèu de Vielha e era Fondacion, ena sala d'actes der Ajuntament de Vielha-Mijaran e dempús eth descurbiment d'ua placa commemorativa ena casa deth carrèr Bergàs de Vielha a on neishec.

Enguan era exposicion siguec ***"Montgarri, ager e aué"*** e constaue d'ua mòstra d'un centenat de fotografies dera evolucion de Montgarri , d'utisi dera vida vidanta e de documents, bibliografia, libres, testaments, actes, recensaments municipaus e registres fiscaus. Era exposicion siguec inaugurada peth baile der Ajuntament de Naut Aran e, a estat visitada per 5.024 persones deth 28 de junh enquiath 14 de seteme. Eth catalòg enguan recebec eth supòrt der Ajuntament de Naut Aran. Es fotografies dera exposicion seràn expausades d'ua forma permanenta en santuari dera Mair de Diu de Montgarri.

Ena inauguracion dera exposicion se hec un aumenatge ara Sra Maria Berdié Subirà, que s'a retirat dempús d'auer trabalhat en Musèu ath long d'un pialèr d'ans d'ua forma fòrça competenta.

Era cultura aranesa a de besonh der esfòrç creador e era dinamica dera societat aranesa, mès tanben a de besonh deth supòrt e era promocion des poders publics.

Ena Fondacion tostemp seram dispausadi a trabalhar tamb iniciatives naues e concrètes pes nòsti objectius fondacionaus: era promocion dera lengua, era organizacion d'actes culturaus, estudis e trabalhs de caractèr scientific e publicacions restacades damb era Val d'Aran.

Articles

Eraldica

Escut de Montgarri

Àngel Claveria Aner
Biològ

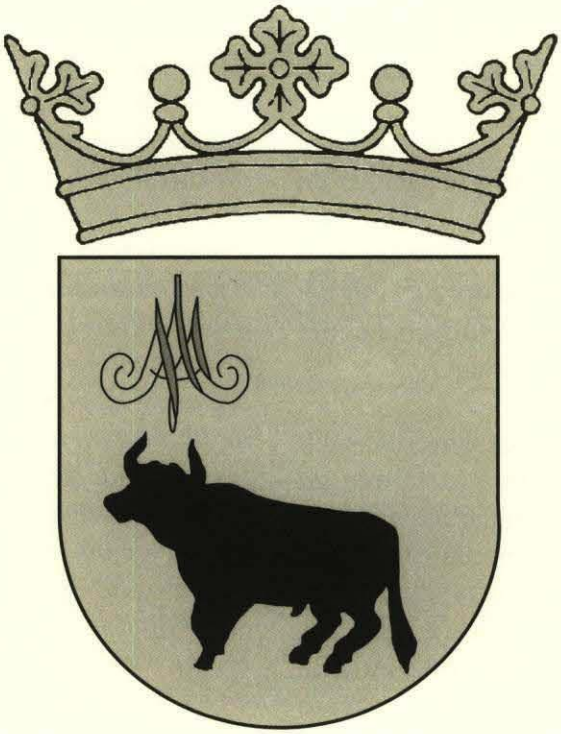

MONTGARRI

Donades generaus a manèra de ficha.

Nautada: 1645 - 1652 m
Nòm: MONGARRI (1613); MONTGARRI (1906); MONTGARRI (1997).
Glèisa parroquiau: Bastida deth Renaishement. Venère era imatge dera Vèrge.
Glèisa antica: Nòsta Senhora de Montgarri.
Petita capèla, aué desapareishuda, bastida entà alotjar ara Vèrge trobada en 1117 - 1119.
Capèles: Oratòri dera Vèrge en lòc apròp deth Santuari a on, segontes era tradicion, siguec trobada era Vèrge per un taure.
Nòtes: Era prumèra fondacion de Montgarri data de 1117-1119.
Mas modèrn, actuaumente despoblat, apertenhie ath municipi de Salardú.
Espitau-Santuari.

En sègle XVI eth tèrme de Montgarri siguec venut peth pòble de Gessa ath comun de Salardú e Tredòs, en tot reservar-se Gessa era proprietat deth Santuari.

Lòc actuaument desabitat e abandonat, encara que se sage de restaurar e reabilitar dignament.

Espandit territòri caperat de peisheus (Plan de Beret).

Montgarri, etimologicamente e segontes Juli Soler, proven deth basc e signifique: *"Montaña de trigo"*.

Comentaris.

De Montgarri, ne sagèths, ne escuts. Causa, en un principi, totaumente logica pr'amor der exclusiu caractèr d' espitau-santuari deth lòc.

Ath delà, mos trapam tamb un element tan singular e pròpri d'aguest lòc que, coma veiram ara seguida, mos aufrís, sense dobtes, es elements basics entara creacion d'un escut entà Montgarri.

Ei evident que, tant peth sòn caractèr de despoblat, coma peth d'espitau-santuari qu'auec en sòn dia e qu'aué practicament se limite a lòc de romieuatge e hèstes pastoraus, eth lòc non a pas reaument ua entitat sufisenta coma entà èster representat per un escut.

Totun, cau díder qu'enes darrèri ans eth reviscolament des tradicions (e mites) en generau, e es de Montgarri en particular, m'an determinat a includir-lo coma ua excepcion laguens der ensem des pòbles dera Val d'Aran. Er escut qu'aciu se prepause vierie a èster d'us sonque entàs especiaus ocasions en qué Montgarri subergés laguens dera vida sociau normau d'Aran e vals vesies.

Entà començar, veigam es caracteristiques singulares as quaus per auança, auem hèt referéncia e que mos an portat ad aguesta decision.

Dejà Juan Francisco de Gracia en sòn *"Relación al Rey Don Felipe III nuestro señor"* (1613) e en parlar deth Terçon de Pujòlo, e en concrèt dera Vila de Salardú, mos descriu tamb tot detalh çò qu'eth nomente *"Milagro notable y continuado"* en referéncia ara Vèrge de Montgarri.

"..., y fuera de ellos (de los muros de Salardú), *y en sus términos está situada otra* (Iglesia) *a la invocación de la misma Virgen, que dicen de Mongarri, por estar en unas montañas, que llaman de este nombre, no menos devota y milagrosa, cuya fundación fue entre el lugar de Tredòs del Valle de Aran, y el de Esterri, del Marquesado de Pallàs, en una muy hermosa llanura de aquellas montañas, en las cuales guardando un Pastor un rebaño de Toros, vio, que uno de ellos se arrodillaba de ordinario en un mismo puesto, de que el Pastor dio razón a los Consules de la Villa de Salardu, los cuales mandaron hacer investigación del puesto, y hallaron en el una Imagen de la Madre de Dios muy devota, la cual con mucha reverencia llevan en procesión a la Iglesia Parroquial de aquesta villa, y con pia devoción edificaron otra en el mismo lugar, donde fue hallada, a gloria y honra de la Virgen Santa, adonde después fue trasladada la imagen, la cual está hoy adornada con muchas ofertas y dádivas, con una casa competente para albergarse las personas, que del Principado de Cataluña, y Reinos de Francia, hacen novenas en ella; donde, segun tradición de esta tierra, ha obrado Dios muchos, y grandes milagros, y de cada dia se ve uno, que segun me han referido, despues de la invención de la imagen, hasta hoy, ha sido perpetuo en las montañas de Mongarri, donde se apacientan grandes rebaños de vacas, sin guardarlas, sino solamente un Toro, a quien todas obedecen, y acuden a los pastos, bebidas, y a recogerse en sus majadas, siempre que con sus bramidos les hace señal, y muerto el Toro subrogan otro en su lugar, con quien, me certificaron hacen lo mismo; en memoria, de que por medio de otro animal de aquella especie, quiso Dios descubrir la santa Imagen, y manifestar con particular providencia sus milagros: en solo aquel puesto del Valle, por estar vecino del Condado de Foix, y Vizcondado de San Girons, donde los mas de sus moradores son herejes Luteranos, con que parece, les confunde Dios sus heregias, y misericordiosamente les llama a la verdad de nuestra Fe, y Religión Cristiana."* (transcrit deth tèxte originau).

Juli Soler e Santaló en "La Vall d'Aran" (1906) mos puntualize: *"La primitiva fundacio de Montgarri data de 1117 a 1119, epoca que en aquell lloc fou descoberta l'imatge de la Verge que alli's venera, y que, segons la consabuda tradició, ho sigué per un brau de la vacada".*

En *"El Arte Románico en el Cap d'Aran"* (1975) eth sòn autor, José Sarrate Forga, mos resumís era legenda recopilada per Juan

Francisco de Gracia, eth tèxte complèt deth quau auem reprodusit per auança, e ath delà mos parle de d'autes dues que son com seguís:

"Otra leyenda corre por el país en la que explican como un pastor francés descubrió un día en medio de un matorral la imagen de la Virgen, que puso en el morral y se dirigió a su país para entregarla a su parroquia. A media subida del puerto de Orlá, el viajero muy fatigado descansó un momento y pudo observar que faltaba de su morral la imagen que había encontrado hacía pocas horas. Vuelto al lugar del hallazgo reencontró la imagen que por varias veces desapareció del morral y aún de los brazos del pastor, el cual por fin reconoció la voluntad de la Madre de Dios de quedar para siempre en aquel admirable lugar, donde le fue levantada primero una pequeña capilla y más tarde un gran Santuario."

"Una tercera leyenda atribuye la construcción de Montgarri a la marquesa de Balmoseda por la liberación de los moros del joven que amaba, gracias a la intercesión de la Virgen de Montgarri."

Enes pròpris *"Goigs en laudança de Nòsta Senhora de Montgarri"* (1879) demoren resumides aguestes tradicions en quauqui des sòns vèrsi:

"Puig Senyora anomenada
De Motgarri esser voleu;
Siaunos sempre advocada,
Reina del mont Pirineu."
.....
"Per un prodigi un pastor
Trobà ab sens igual ventura
Tant rich y preciós tresor
En esta deserta altura:
Desde aqui vostra hermosura
A tothom mostar voleu.
.....
De la montanya al bestiar
Un sol toro condaeix;
Cap pastor l' ha de guardar,
Tot lo poble dedueix,
Que la Verge l' protegeix
Desde que entra en terme seu.

Montgarri siguec en sòn dia un lòc fòrça concorrut, non sonque per èster pas de diuèrsi camins qu'aciu se crotzauen, es des pòrts d' Òrla, Girèta e Aula que comunicauen tamb era vesia region francesa dera Arièja, eth deth coret de Beret e eth qu'en tot seguir er arriu per Alós portaue tàs vals de Isil e Àneu en Alt Palhars. Siguec tanben punt de amassada des pastors es vegades es quaus, tamb mès de 50.000 caps de bestiar, peishien pera nomentada planhèra deth Plan de Beret. Non estone pas donc qu'en Espitau de Montgarri siguesse un des mès grani e mès concorruts des Pirenèus e qu'era Vèrge de Montgarri, era sua protectora, aquerisse renòm e fama, non sonque entre eth mon pastorau senon tanben entre toti es vesins d'Aran e tanben des vals d'apròp autant franceses coma catalanes.

Annaument, eth dia 2 de junhsèga, se celèbre un multitudinari romieuatge aperat *"Era Plegària"*, hèsta qu'abantes amassaue a un milenat de persones procedentes en especiau des parçans francesi atau coma de fòrça lòcs des zònes catalanes e per descompdat de toti es pòbles aranesi. Tanben se celèbre ua hèsta mès redusida eth dia 15 d'agost e, d'abantes, eth 8 de Seteme, en tot rebrembar era tornada deth bestiar dera zòna de Beret tàs vals. Despús de quauqui ans en qué eth romieuatge semblaue anar de baisha semble qu'actuaument torne a reviscolar, encara qu'aqueth caractèr de fervor suplicatòri, de demana permanenta peth benestar deth bestiar, age dat pas a ua hèsta plan mès laïca e toristica. Ath delà, semble reviscolar tanben er interès pes nòstes tradicions e, çò mès important, era sua conservacion. Entad açò cau destacar er interès dera glèisa en recuperar era tradicionau processon tath lòc, a on segontes era costum populara, siguec trobada era imatge dera Vèrge.

Deuant de tot açò, auem volut aportar eth nòste umil coneishement en tot sajar de crear un escut que reflectisque es punts fondamentaus de tota era istòria e tradicion deth lòc.

"La Virgen Pastora", como plan la definís Sarrate, e eth taure aubedissent, e ath viatge amiaire de vegades. S'evidents mos semblen es

simbèus, non tan simpla ei era sua representacion grafica.

Enes *"Goigs"* de 1879, abantes nomentats, trobam un diboish que resumís perfèctamente çò qu' acabam de díder. En prumèr lòc era imatge dera Vèrge qu'aué se venère en Montgarri non ei era originau, senon ua còpia dera qu'en sòn dia siguec trobada peth taure. Per açò non ei avient representar en escut ua imatge desconeishuda e ei per açò qe mos auem estimat remplaçar-la pera sua chifra o anagrama, en tot seguir era madeisha metodologia aplicada entar escut deth pòble de Tredòs. S'en cas dera Vèrge hugérem der element figuratiu e mos quedèrem tamb eth simbolic, non ac haram atau tamb eth taure, senon tot eth contrari.

Es colors demoren perfèctament definits peth pròpri taure, sabre (nere), e era chifra de Maria, azur (blua), per aquerò eth camp der escut sonque pòt èster de metau, aur o argent. En tot préner er escut de Tredòs coma orientacion entad açò qu'ei era chifra de Maria, tanben ac hèm (amassa tamb eth de Gessa, proprietari deth Santuari per açò qu'ei ath metau deth camp,per aquerò mos quede aguest d'argent.

Escut de Montgarri

D'argent, un Taure Passant de Sabre, Sosmontat, entre es còrnes, dera Chifra de Maria en Azur.

"Bolat" de Corona dubèrta deth sègle XIV des reis d'Aragon.

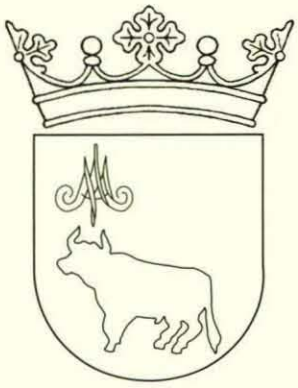

Modèl

Representacion en color

Representacion en blanc e nere

DESGLOSSAMENT

PASSANT (Taure): Animau que se represente de perfil e en actitud de caminar.

SOSMONTAT (entre es còrnes): Era figura que n'a ua auta ath dessús, mès sense arribar a tocar-la.

CHIFRA (de Maria): Enlaç de dus o mès letres que, coma abreviatura (MA), se ten en substitucion deth nòm dera Vèrge Maria.

Boca e Camp

Chifra de Maria

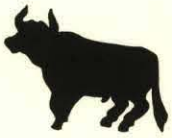

Taure

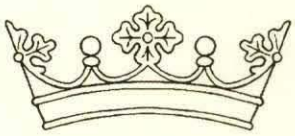

Corona Reau (S. XIV)

EXEMPLES

Santuari - Espitau
MONTGARRI

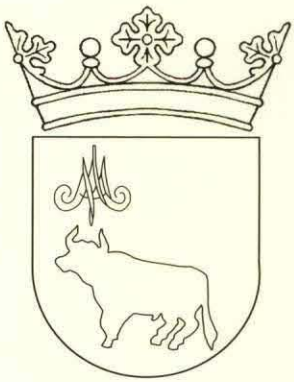

Diuèrses mides

Articles

Documents

Montgarri segontes es corresponsaus aranesi de Francisco de Zamora (1788-1789)

M. Àngels Sanllehy i Sabi
Istoriaira

Montgarri ei un lòc plan present ena vida de fòrça aranesi e de fòrça pirenencs, e a despiet d'açò ei un lòc d'istòria pòc estudiada. Aguest trabalh ei ua petita contribucion ara coneishença des hònts istoriques que pòden ajudar a introdusir-mos ena istòria d'aguest santuari.

Es tèxtes que presentam corresponen a ua hònt documentau basica entà conéisher era Val d'Aran dera fin deth sègle XVIII: es responses as qüestionaris de Francisco de Zamora. Aguesti interrogatòris, que sigueren enviats entàs ciutats, viles e pòbles deth Principat de Catalonha entre 1788 e 1790, s'estructurauen en sies apartats: "*Geografía. Agricultura. Industria y oficios. Comercio. Política. Letras y antigüedades*". Eth qüestionari generau –QG--, adreçat as caps de corregiment o districte, auie un totau de 183 preguntes e eth qüestionari particular –QP--, adreçat ara rèsta de localitats, n'auie 146. Era màger part de qüestionaris enviats sigueren responuts, ja sigue per eminentes personalitats des camps politic, economic o culturau de cada lòc, ja sigue pes còssos o pes clèrgues der endret. En cas aranés, s'encuedèren des responses es eclesiastics –rectors, vicaris o beneficiaris- des diferents pòbles (exceptat en Bossòst e en Bausen, a on es corresponsaus sigueren laïcs). Eth prètzhèt siguec assumit damb interès e dedicacion. Eth resultat siguec uns tèxtes[1] fòrça complèts e exactes, d'ua riquesa informativa notabla e d'ua valor testimoniau[2], en generau, superior ath des responses dera rèsta de viles e pòbles.

En present amàs auem remassat es referéncies a Montgarri que se tròben enes responses as qüestionaris particulars, concrètament es de Gessa, Salardú e Bagergue; e tanben enes responses ath qüestionari generau, ei a díder, eth qu'auie coma domeni geografic tota era Val (version A e version B)[3]. S'a hèt ua transcripcion sancèra des fragments que parlauen deth santuari e s'an notat, en tot completar quauques referéncies bibliografiques pòc explicites en tèxte originau.

Cèrtament calerie verificar es donades aportades pes informadors entà poder hèr ua analisi istorica complèta e fonamentada, mès aguest non ei pas er objectiu deth present recuelh, en quau mos prepausam simplament: en prumèr lòc, hèr a gésser ara lutz ua hònt documentau essenciau entara istòria aranesa; e en dusau lòc, analisar quina coneishença auien es contemporanèus aranesi deth sègle XVIII d'aguest important santuari e quines qüestions ne remercauen o ne valorauen, en tot tier en compde que pr'amor dera sua

[1] Es manuscrits originaus se tròben ena Real Biblioteca (Madrid)(RB), Ms. II/2435. Ena Bibliotèca de Les (Colleccion Calzado) (BL(CC)) n'i a ua reproduccion damb aguest títol: Interrogatorios. È preparat era transcripcion complèta, damb un estudi introductòri, titolada: *Respostes de la Val d'Aran als qüestionaris de Francisco de Zamora* [en premsa], a on se remassen es dues versions des responses sus era Val d'Aran (A e B), es responses de vint-e-sèt pòbles e es donades deth Cens de Floridablanca (1787), que se tròben en madeish manuscrit.

[2] Fòrça istoriadors dera Val d'Aran les an utilizat enes sues recèrques, e n'an hèt transcripcions parciaus enes sues òbres, entre d'auti: Serge Brunet, *Les prêtres des montagnes, la vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime*. Aspet: PyréGraph, 2001. Patrici Poujade, *Une vallée frontière dans le grand siècle, le Val d'Aran entre deux monarchies*. Aspet: PyréGraph, 1998. Joan Carles Riera Socasau, *Era sanitat ena Val d'Aran: neishement, vida e mòrt enes sègles XVII e XVIII*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1998. M. Àngels Sanllehy i Sabi, "Comunitats, veïns i arrendataris la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica". Tèsi de doctorat, Universitat de Barcelona, 1996.

[3] RB, Ms. II/2435, Qüestionari generau, f. 1r.-18r. Qüestionari particular [imprimit], f. 73v.-76v. Responses dera Val d'Aran, version A, f. 19r.-45v., version B, f. 46r.-71v. Responses de Salardú, f. 151r.-169r. Responses de Gessa, f. 161r.-183r. Responses de Bagergue, f. 188r.194r.

condicion religiosa èren uns personatges fòrça assabentats e boni coneishedors dera istòria de Montgarri, e ath delà pleament implicats en ahèr. Es sues explicacions non s'arturen ena narracion dera legenda e des principaus moments istorics, senon que contunhen damb era aportacion de bibliografia e en explics der estatus juridic deth santuari e dera sua gestion. Parallèlament se demòstre era existéncia d'ua cèrta conflictivitat peth contròtle des rendes deth santuari. Darrèr dera reïteracion d'argumentacions deth rector de Gessa se dèishe veir que parle un tèma actuau; era titularitat de drets demoraue en litigi e era tension entre es diferents rectors e comunitats eclesiastiques des pòbles de Pujòlo ère evidenta. Es rendes de Montgarri deuien èster pro importantes entà non voler deishar-se-les pèrder [4]. Per açò enes tèxtes s'i tròbe ua singulara mèscla entre es argumentacions de ton pietós e es de caractèr revindicatiu.

Es tèxtes se presenten precedits d'un brèu apropament a cadun des corresponsaus, entà contribuïr a contextualizar es sues paraules. Començam eth recuelh damb es responses que dan mès informacion, es de Gessa. Ara seguida se mòstren es tèxtes des responses de Salardú, de Bagergue e dera Val d'Aran. Cau díder que, maugrat qu'en quauqui punts es donades aportades son fòrça similares, s'a optat per hèrne era transcripcion complèta. Açò permet veir era importància que cada corresponsau daue a Montgarri. En tot comparar de quini tèmes parlaue (geografia, istòria, gestion, revindicacion de privilègis, culte, costums, etc.) poderam compréner reaument eth grad de coneishença qu'auie de Montgarri e es interèssi que lo possauen. De ua auta part, tanben ei significativa era nulla referéncia a Montgarri enes responses de d'auti pòbles de Pujòlo. Es rectors Carles Fòrt, d'Unha, e Joan Daunes, de Tredòs, non i heren cap de mencion. Coma tanpòc non la heren Loís Barra, de Garòs, ne Joan Père Claròs, d'Arties.

Era màger quantitat d'informacion sus Montgarri l'aportèc ua persona pleament implicada e interessada en ahèr, eth rector de Gessa, Joan Ademà de Tersa, qu'ère, tanben, archiprèste des terçons de Pujòlo e d'Arties e Garòs, e siguec un des corresponsaus qu'acabèc eth rapòrt a Zamora damb mès prestesa, eth 21 de mai de 1789, maugrat qu'escriuec un des rapòrts mès longui. Eth sòn tèxte shorme un cèrt nivèu culturau –dilhèu perqué ère hilh de mètge [5]. Lo podem qualificar de rector erudit, bon coneishedor deth territòri, dera economia e dera societat, que sabec descríuer fòrça ben es punts clau dera comunitat aranesa des deth sòn "observatòri" de Gessa [6]. S'alonguèc en apartat geografic e economic fòrça mès qu'en institucionau e er istoric. Per açò es sues responses deth domeni istoric son praubes per comparason ara profusion informativa dera rèsta de tèmes; segurament ère conscient d'açò e ac justificaue en díder qu'auie estornejat archius en cèrca de donades. Totun, condèc damb detalh diferents episòdis miraculosi sus Sant Martin de Corilha, damb nòms e cognòms des protagonistes, e tanben parlèc de manèra exaustiva e recorrenta deth tèma de Montgarri, anèxe dera rectoria de Gessa, gestionat pes cinc pòbles deth terçon de Pujòlo. Era pòur ara pèrta dera gestion deth santuari e deth contròtle des sues rendes apareish ath long deth tèxte, non en van Montgarri ère un important productor de renda qu'eth rector de Gessa en cap de cas non volie pas pèrder, pr'amor qu'eth n'ère eth rector legitim, e atau ac hège a constar ena enumeracion des sòns cargues: "Juan Ademá de Tersa, arcipreste de los terzones de Pujolo, Artías y Garós, rector de Sn. Pedro del lugar de Gessa y de su anejo santuario Nra. Sra. de Mongarri."[7]

[4] Eth dèume deth bestiar, dera lan e deth hormatge generaue uns revenguts notables. Era taxa deth dèume ère d'entre 1/8 e 1/28 entath bestiar locau e entath forastèr, respectivament, e en 1/10 entara lan de quinsevolha origina, damb ues nòrmes fòrça estrictes entath sòn crubament, segontes s'especifique ena "Regla, modo y pratica de delmar..." de la parròquia de Salardú, Institut d'Estudis Ilerdencs (IEI), IV.5.3.4, (8-VII-1734).

[5] Probablament de Matèu Ademà, documentat coma doctor en medecina de Gessa en 1757, Joan Carles Riera Socasau, *Era sanitat ena Val d'Aran... (op. cit.)*, p. 192.

[6] Lòc que qualifique de "... *rincón del mundo* ... ", Gessa, QP 62.

[7] Precedissen era signatura, a manèra d'adiu, ues paraules qu'illustren era personalitat e era aptitud retorica d'Ademà: "Esto es, M.I.S., lo que mi impericia puede, por la presente, informar acerca de este lugar de Gessa, cuio hijo y rector me hallo. Quisiera infinito fuera esta información digna del agrado y acceptación de V.S., pero cómo ha de merecer agrado tan superior y penetrante un talento tan tosco e inferior? a no estar de por medio la gran bondad y prudencia en qué está rebolsada [*sic*] la persona de V.S., creyera negada mi súplica, pero, esta mediante, la considero despachada a mi favor. Dios conserve la vida de V.S. muchos años, en que se digne mandar a su apasionado servidor q. B.S.M." Gessa, QP Finau.

En tornar entàs responses concrètes, ara qüestion sus era dependéncia administrativa (corregiment, marquesat, etc.) e distàncies des capitaus, Joan Ademà responie: "Es del govierno militar y político del Valle de Arán, principado de Cataluña, obispado de Comenge y arciprestazgo de los terzones de Pujolo, Artías y Garós, qual cargo está anejo al curato y rectoría de Gessa de tiempo immemorial y que excede quatrocientos años, según escritura antigua que he lehido y nombra ya en aquellos tiempos al rector de Gessa por arcipreste de dichos dos terzones en qué están inclusas dos villas con cinco lugares y el santuario de Nra. Sra. de Mongarri, anejo también al curato de Gessa. Cae este lugar en valle y en la falda pendiente del monte *Corilla*, es del rey y dista cinquenta y seis horas de Barcelona, que son las mismas que las del mar Mediterráneo, ciento treinta y cinco de Madrid y tres por lo más cercano de la raya de Francia.[8]" (Gessa, QP 11).

Joan Ademà ath delà justificaue era antiquitat deth lòc en basa ara existéncia deth santuari: "El lugar de Gessa, que creemos sus moradores, pues no consta lo contrario, haverse siempre llamado assí, puede sacar su ethimología de los nombres del lenguage aranés *ges* y *sa*, que vale tanto como en idioma español dezir: *sale sano*[9], porque lo es en efecto a sus pobladores, y aunque ignoramos el tiempo de su fundación, le tenemos no obstante por muy antiguo, atendidas las circunstancias de su situación cómoda con preferencia a los demás lugares circumvecinos y por hallarse en él el arciprestazgo de los terzones de Pujolo, Artías y Garós, y el curato de Nra. Señora de Mongarri, anejos y vinculados con el curato de *Gessa* cuia presentación y patronato privativo pertenece al cabildo de la fábrica de la iglesia parroquial del mismo lugar." (Gessa, QP 1).

Eth rector de Gessa dataue entà miei sègle XVI era atribucion deth santuari ara sua parròquia. Damb ues competéncies importantes qu'eth bisbe de Comenge sagèc de redusir en 1769 mejançant ues ordinacions, que sigueren responudes energicament eth 1770, e que per senténcia deth Conselh de Castelha deth 13 de mai deth 1773 sigueren anullades. Era pregunta relativa ara glèisa parroquiau dèc lòc a ua explicacion plan longa e detalhada, e ena quau non se dissimule un cèrt ton revindicatiu:

"Tiene este pueblo su iglesia parroquial con su torre de campana, de ordinaria arquitectura, bajo la advocación del Sor. S. Pedro apóstol, en la que hay dos capillas y en el altar mayor un retablo de bulto dorado de tal qual primor. Esta iglesia tiene por aneja la del santuario de Nra. Sra. de Mongarri y el arciprestazgo de Pujolo, Artías y Garós, cuio patronato es y ha sido[10] ,privativo del cabildo de fábrica de la iglesia del lugar de Gessa de tiempo immemorial, y que no hay memoria de hombres en contrario y la aprobación e institución del Rdo. Obispo de Comenje, y aunque se ignora aquí el tiempo de la annexión de la iglesia de Mongarri a la de Gessa, con todo consta de documentos authénticos que antes del año 1541 ya lo era, como lo declara principalmente una enunciativa despachada por el colegio de cardenales y a petición de los cinco lugares de Pujolo, en dicho año un título de colación antiguo y varias escrituras públicas de arriendos, censos y censales concernientes a dicha iglesia de Mongarri, sin embargo de estos documentos y de tan antiquada possessión pretendieron en años passados los otros quatro lugares del terzón de Pujolo, esto es, Salardú, Tredós, Uña y Bagergue, que tienen algún manejo y sacan alguna utilidad de dicha iglesia, obscurecer la sobredicha annexión fiados en unas nuevas ordenanzas[11] que solicitaron y

8 Quauqui pòbles senhalen era distància dera termièra de França en tot tier en compde vies alternatives deth camin reiau e deth Pònt de Rei, per exemple, eth Portilhon d'Albi, eth Pòrt dera Horqueta, eth de Tartareu, eth d'Urets, eth d'Òrla e eth de Coma-Gireta.

9 Etimologia sense fondament. Segontes Coromines, ena montanha de Gessa i a granes guishères, atau donques eth toponim deu provier deth mot latin GYPSUM (originari deth grèc), qu'a evolucionat a 'guix' en catalan orientau e a *ges* en occidentau, Joan Coromines, *Onomasticon Cataloniae.* Barcelona: Curial: La Caixa, 1989-1997, v. IV, p. 349-350.

10 Ara seguida (raiat): de tiempo immemorial.

11 Aguestes ordinacions episcopaus comprenien setze articles, escrits en francés. Entre d'auti ahèrs se reglaue eth mantenement des objèctes liturgics (vasi sagrats, hònts baptismaus); se proïbie realizar exorcismes sense permís episcopau; calie garantir eth servici religiós damb dus clèrgues elegits enes parròquies de Gessa, Salardú, Tredòs, Unha e Bagergue e aprovats peth avesque; es caperans receberien 200 liures annaus entath sòn mantenement; auien de celebrar missa major e cantar es vèspes cada dimenge; se proïbie administrar es sagraments dera peniténcia e era eucaristia ena quinzea de Pasca, en non èster parròquia; se fixauen es servicis religiosi des dies de festivitat mariana; era administracion dera capèla se confiaue a un conselh compausat der archiprèste de Gessa, es caperans, un deputat des preveres des cinc parròquies, eth prior secular de Pujòlo e un deputat des cinc parròquies jos era presidéncia der oficiau eclesiastic; fin finau s'establie era obligacion de hèr annaument un inventari des bens dera capèla e dera residéncia des clèrgues. Resumit extret d'Alphonse Dumail, *Églises du diocèse de Comminges et autres monuments dediés à Notre Dame.* Saint-Gaudens: Société des Études du Comminges, 1999, p. 413. Eth tèxte sancer siguec publicat per mossen Marsan ena *Revue de Comminges*, (1930), 3ème. trimestre, p. 154-160.

consiguieron del Rdo. Obispo de Comenje Carlos Antonio Gabriel Osmond, de resultas de la visita espiritual que practicó en el Valle el año passado 1769, las que indirectamente dismembravan este anejo de la prenotada parroquia en grave perjuizio del lugar de Gessa, de todo el Valle y aun de las regalías de S.M., por tomarse dicho Rdo. Obispo un ensanche de la jurisdicción que nunca tuvieron los Rdos. obispos de Comenje en dicho Valle, y por proceder contra lo pactado y estipulado en los concordatos passados entre estos y los officiales reales del Valle a nombre de S.M. juntos con el concejo general de ecclesiásticos y seglares de dicho Valle, lo que dio motivo al recurso hecho a S.M. en el mes de octubre de 1770 por Dr. Juan de Ademá, rector de Gessa y Mongarri y arcipreste de Pujolo, Artías y Garós, representando su derecho y de todo el lugar contra el official ecclesiástico que entonces se hallava, que era uno de los rectores contrarios, y los mismos quatro lugares que protegieron y deffendieron con su mismo dinero las sobredichas ordenanzas sólo por ser contrarias al lugar de Gessa, aunque a ellos poco favorables, pues transtornavan y ponían en mano del Rdo. Obispo todo el régimen y govierno de Mongarri, que nunca havía tenido.[12]

El año 1773, después de consultado el Consejo Supremo de Castilla y tomado por este de la Real Audiencia de Cataluña, a donde el citado arcipreste havía ya de antemano acudido informe, se sirvió S.M. expedir su real cédula de trece de mayo, por la que manda que las ordenanzas del Rdo. Obispo de Comenje queden sin effecto alguno, en quanto se opongan a los reales privilegios, cédulas, concordatos, uso, estilo y práctica del Valle y sus vecinos, sin que se permita la menor novedad ni alteración en sus derechos y en particular de los del rector del lugar de Gessa y de su anejo de Mongarri, a quien manda también se le debuelva por el Rdo. Obispo el título de colación que le ha retenido, assí de esta parroquia como de la de Mongarri, su aneja, para que continue en la quieta y pacífica possesión de una y otra, salvos los derechos de entrambas con lo demás que contiene dicha real cédula que para en la Real Audiencia de Barcelona y de que sólo tenemos carta orden de dicha Audiencia dirigida al cavallero governador del Valle.

En este santuario anejo, que es uno de los más famosos de los Pirineos, se venera una muy devota imagen de la reyna de los Ángeles María Ssma., milagrosamente hallada por un toro entre unas ortigas el siglo onze[13] de esta era, según Feliu[14] en sus Annales de Cataluña en esta forma, según constante y vulgada tradición de los pueblos del contorno assí españoles que franceses. Pascía cierta manada de ganado bacuno las yervas del monte y al llegar al paraje donde fue hallada la Sta. Imagen, todos los días se arrodillava el toro, y sin querer comer venerava en su modo tan rica prenda; advertido esto del pastor, que era francés, se arrimó a él y vio la hermosa imagen ya dicha, resplandeciente entre dichas rudas yervas; contento con tan precioso hallazgo se la metió en su zurrón y partió con ella para Francia, pero al llegar al cabo del puerto llamado de Orla, distante dos horas de Mongarri y en quien cae la línea que divide por esta parte la Cataluña del reyno de Francia, caso raro, reconociendo el pastor su zurrón se halló sin el precioso tesoro que crehía llevaba, bolvió al mismo lugar donde le havía hallado y practicando hasta tercera vez la misma [15]diligencia, bien que en cada una de las últimas con más circunspección, se adormeció en la tercera

12 Segontes ua allegacion juridica de 1789, era administracion eclesiastica e economica dera capèla de Montgarri e terrens anèxes l'amiaue a tèrme eth Conselh deth Oliver, compausat de membres des comunitats eclesiastiques e des conselhs des cinc universitats de Pujòlo (Salardú, Tredòs, Unha, Bagergue e Gessa) enquia qu'es ordinacions episcopaus qüestionèren aguesta organizacion, Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència (RA), Plets Civils, 362, f. 149-150, (1-XII-1789).

13 Camós place era trobalha entàs prumeries deth sègle XII, en an 1118, Narcís Camós, *Iardín de María plantado en el principado de Cataluña...* En Barcelona: por Iayme Plantada, 1657. [cf. l'ed. de Tremp: Garsineu, 1992, p. 135-139]. Soler parle des ans 1117-1119, era bastissa actuau date deth sègle XVI, Juli Soler Santaló, *La Vall d'Aran.* Barcelona: L'Avenç, 1906, p. 151-154. Maugrat que s'i tròben vestigis dera edificacion romanica, "La Vall d'Aran", laguens: *Catalunya romànica.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987, v. XIII, p. 383.

14 Eth tèxte de Narcís Feliu ditz: *"en el Valle de Aràn, (que en lo temporal desde el año 1118 es del principado de Cataluña, aunque en este tiempo se sujetó al Rey don Alonso de Aragòn con certeza de pertenecer parte a Cataluña y parte à Aragòn) en el valle de Mongari se venera la prodigiosa imagen de Nuestra Señora, hallada milagrosamente por vn pastor, el qual advirtiendo que salia vn toro de la manada, y se dirigia à vn puesto donde se arrodillava, haviendolo observado varias ocasiones, acudiò al puesto donde adoró al precioso Tesoro, que los fieles con devocion llevaron à la iglesia, ya fabricada en aquel lugar situado en los limites de España y Francia, para alivio y consuelo de los fieles de vna y otra provincia (14) Consiguiò el eterno premio el Gran Pontifice Sumo Pasqual II. [Postilla:] (14) Camòs. Jardin de Maria fol 267"*, Narcis Feliu de la Penya, *Anales de Cataluña y epílogo breve de los progressos y famosos hechos de la nacion catalana...* Barcelona: por Joseph Llopis..., 1709, v. I, p. 330-331.

15 Entre linhes.

al cabo de dicho puerto y al dispertar halló frustrada su intención, reconoció los prodigios, bolvió en sí y discurriendo no era la voluntad del cielo se venerasse aquella Sta. imagen en otro paraje que el de su aparición, la dexó en él, dando cuenta a quien correspondía. Luego se le labró a cosa de cinquenta passos de donde fue hallada, su capilla, que con la devoción de los fieles, assí españoles que franceses, creció y se hizo sufficiente iglesia y ahora se le acaba de construir un templo nuevo de buen aspecto y arquitectura. En sus principios la dotó (a de creher el lugar de Gessa por ser su aneja) con un buen pedazo de cuadra en donde se halla dicho santuario, con sus casas, bordas, campos, prados y pastos, la que ampliaron por el dinero las villa de Salardú y el lugar de Tredós poco tiempo haze, un capellán francés llamado Guillermo Cornac le regaló en tiempos antiguos treinta cabezas de ganado bacuno y por lo mismo se le canta todos los días, después de rezado el rosario, un responso en dicho anejo.

Los lugares de Pujolo, esto es, Gessa, Salardú, Tredós, Uña y Bagergue, cuios vocales ecclesiásticos y seglares concurren a la servidumbre y administración[16] de los bienes de aquel santuario anejo, con su rector y arcipreste de este, le enriquecieron con la libertad de pascer annualmente los ganados de la Virgen tres días alternativamente en sus respective montes circumvecinos. Son muchas las dádivas y regalos que en todos tiempos desde su aparición ha percivido de la devoción de los fieles, assí españoles que franceses, este santuario devoto, contándosse entre ellos una lámpara de plata, de buen peso y quilate, ofrecida por Ramón Sanci de la villa de Esterri de Aneu y dos candeleros con dos vinageras, todo de buena plata por otros devotos. Y no es mucho correspondan estos agradecidos a la vista de tantas gracias y favores recividos y de tantos milagros y prodigios como Dios se ha servido obrar por medio de la Virgen bajo el título de Mongarri, que son entre estos pueblos muy vulgares y por negligencia de los antepassados no se hallan escritos.

El rector de Gessa, como arcipreste y rector de dicho santuario, es la principal cabeza de su govierno durante su vida. El prior seglar, que es la segunda, se muda todos los años alternativamente entre dichos cinco lugares. Los obreros, que son un ecclesiástico y dos seglares, a quienes en la parroquia matriz toma el juramento de obediencia y fidelidad dicho arcipreste, padecen la misma mutación. Y las reverendas comunidades de los mismos lugares entran de dos en dos, alternativamente, al servicio de dicho anejo anualmente, a excepción de dicho rector de Gessa, que lo es también de Mongarri[17], todos los demás, aunque sean rectores en sus lugares, buelven vicarios de aquel anejo, sirviendo en él, prestan el juramento de fidelidad, los entrega dicho rector arcipreste un inventario de aquellas cosas que necessitan para su assistencia y del culto divino y le son subordinados entregándole y reciviendo de él todos los años las llaves de Mongarri." (Gessa, QP 21)

Joan Ademà, en parlar dera ermita de Sant Martin de Corilha e es hèts de caractèr miraculós que i auie agut, hège esment des rendes que mantenien era capèla, que provien non sonque des pòbles, senon tanben deth santuari de Montgarri: "... Para esto es de advertir primero el que los siete lugares del arciprestazgo que son Garós, Artías, Gessa, Salardú, Tredós, Uña y Bagergue, de tiempo immemorial contribuyen annualmente, como también el santuario de Mongarri, a dicho santo con la porción de queso sacan en un día de la leche de sus ganados y sirve para la distribución de la limozna que se dirá..." (Gessa, QP 24).

Sus es processons e romieuatges, eth rector de Gessa didie: "En lo tocante a processiones, a más de las que haze este lugar todos años a su titular Sn. Martín de Corilla, día 11 de junio, y de la que haze annualmente con los terzones de Pujolo, Artías y Garós al Sto. Christo de Salardú, suele también hazer otra con los mismos terzones para subvenir a las necessidades ocurrentes, en estas procesiones acontecen muchas vezes debates y controversias en punto a preferencias que irritan los ánimos e impiden la devoción, y fuera mucho del caso una providencia seria que lo pusiera en orden. Dichas processiones, que no son fijas, las

16 Ara seguida (raiat): de aquel santuario.

17 Ara seguida (raiat): de Mongarri.

convoca el arcipreste de Gessa, que lo es también de los dos terzones sobredichos. Otra procesión haze este lugar con los demás del terzón de Pujolo todos los años al santuario de Nra. Sra. de Mongarri, anejo de Sn. Pedro de Gessa, el día de la visitación de la Virgen, y es estilo antiquíssimo que al llegar las cinco processiones a un arroyuelo cerca del santuario, que baja del norte y passa por su poniente, a distancia de un tiro de piedra, sale el arcipreste y rector de Mongarri, acompañado de los dos vicarios residentes en él, en procesión a recivirles, con la imagen de Nuestra Señora en sus manos, la que besando y dándola a su theniente de Gessa, a quien da su lado derecho, toma de él la Vera Cruz y presidiendo la procesión se dirigen a la iglesia de dicho santuario, en donde officía la missa mayor, y hecha después la procesión por un pequeño prado, en quien se halla en una capillita otra imagen de Nuestra Señora y dizen ser en el lugar donde fue hallada la principal de Mongarri, al despedirse las procesiones, las acompaña dicho arcipreste en el modo y forma las recivió, bolviendo la Vera Cruz a su theniente de Gessa y recibiendo de este la imagen de la Virgen. En punto a la fiesta mayor, funciones públicas, assuntos [¿] y demás ceremonias de iglesia, se observa el estilo general y el uso antiguo, arreglado al Ritual tarraconense y lo mismo en las bodas, bautizos, etc., sin que en esto haia particularidad alguna digna de ser notada." (Gessa, QP 132).

Fin finau, en parlar des òmes illustres deth país, Joan Ademà, nomentaue, entre d'auti, un antecessor en cargue de rector de Gessa e de Montgarri, damb çò que dataue era anexion deth santuari ara sua parròquia, coma minim entara fin deth sègle XV: "Huvo sacerdotes y seglares, hombres y mugeres adelantados en el camino de la virtud, pero no tan extremada que por ello merezcan aquí nombrarse. También en letras y lo que han llegado a su noticia son Homobono Pont, licenciado en ambos derechos, cathedrático que fue de Sagrada Escritura, missionero apostólico, official ecclesiástico del Valle de Arán y arcipreste de Pujolo, Artías y Garós, rector de Gessa y Mongarri que vivió en los últimos del siglo 15." (Gessa, QP 138).

Des auti pòbles de Pujòlo sonque es corresponsaus de Salardú e de Bagergue parlen de Montgarri. Antòni Abadia de Barbarà[18], rector de Salardú, signèc es responses eth 28 de junh de 1789. Eth sòn plantejament siguec complètament diferent ath dera rèsta d'interrogats --exceptat de Miquèu Aunòs, de Vilamòs-- pr'amor que prescindic totaument deth qüestionari e redigic un tèxte de caractèr istoric complètament ath marge des qüestions economicosociaus prepausades per Francisco de Zamora. Justificaue aguesta opcion originau en tot afirmar qu'es nocions sus geografia, agricultura, indústria, etc., ja figurauen enes responses generaus, e per tant ère inutil repetirles. Çò de cèrt ei qu'entara sintèsi istorica que trametec a Zamora se documentèc damb bibliografia, en tot citar autors coma Blasco de Lanuza, Narcís Feliu de la Penya, Narcís Camós, Juan Francisco de Gracia, tot en un ton pietós, plan pròpri dera sua condicion de clèrgue.

Eth raconde deth rector Antòni Abadia de Barbarà, tanben ère fòrça complèt, sense arribar ath grad de detalh deth d'Ademà, e d'ua posicion plan diferenta, pr'amor qu'esvitaue parlar dera anexion deth santuari de Montgarri ara parròquia de Gessa, e sonque remercaue era sua administracion collegiada: "En este territorio de la villa de Salardú, lugar de Tredós, Bagergue, Uña y Gessa y en su territorio, hai unas montañas llamadas Mongarri que quiere decir Monte ermoso, como si dijéramos Monte garrido, que sinnifica lo mismo. En estas montañas y entre el lugar de Tredós del mismo Valle y de los lugares de Isil, Alós y de Esterri del Valle de Aneo, marquesado de Pallás, está situado el santuario de Nuestra Sra. de Mongarri, cuya administración, gubierno, policía y demás pertenenciente a dicho santuario es propio y privatibo de los lugares y tersón ariba dicho. Es [de] [?] este santuario una de las SS. imgines [*sic*] aparecidas que se veneran en la monarquía de España. Tratan de esta santa imagen: Camós en su Jardín de Cataluña, La Nunza [*sic*] t. 2, lip. [*sic*] 4. c. 21, Gracia de Tolba, Gracia de Tolba [sic] en el lugar citado cap. 2, pág. 26 y Narcisso Feliu de la Peña, Anales de Cataluña, tom. 1, lib. 18, cap. 9,

18 Figure coma mèstre de prumères letres entre 1760-1762, Serge Brunet, *Les prêtres des montagnes ...*, p. 248, nòta 173.

pág. 330[19].

Su aparición, según consta de la antiquíssima tradición de Valle, sucedió en esta forma: pascía en este citio un devoto pastor una bacada y viendo muchas vesces que un toro se arodillaba en el sitio donde hoy está el templo de Nuestra Sra., quiso un día examinar el prodigio y llegando al citio donde se arodillaba el bruto, halló la Sta. imagen de Na. Sra. que el toro le mostró con sus genosflecciones. En dicha iglesia de Mongarri hay grande concurso de los reynos de Cataluna y Francia por los innumerables milagros que obra aquí su missericordia de Madre de pecadores. Huno muy singular y continuo se esperimenta en dicho país de la aparición de la Sta. ymagen y es que las bacas, que son muchas las que hay en esta tierra, no tienen pastor que cuide de ellas, sino que un toro, a cuios mugidos obedecen, ellas acuden y se recogen, las condusce al pasto, y muerto este surógase otro y otro, con cuio prodigio se continua la memoria de la aparición de Na. Sra." (Salardú, QP s.n.).

Es responses de Bagergue sigueren signades peth rector Nadau Mòga e eth prèire Gabrièl Mòla eth dia 19 de mai de 1789, totun, era letra deth tèxte semble correspóner ara deth rector. Eth tèxte ei fòrça cuert --maxim ua linha per responsa-- mès senhale es punts essenciaus dera vida locau. Probablament, es racondes cuerts sigue des que melhor diboishen era economia aranesa.

Sus Montgarri hèn ua cuerta referéncia, en parlar des capèles: "Léase la respuesta del capítulo 21, con la adición de la devoción que tenemos a la Virgen de Mongarri, cituada en lo eminente de los perineos, en el territorio de los lugares de Bagergue, Salardú, Tredós, Unya." (Bagergue, QP 24).

E sus es processons: "Léanse los capítulos antecedentes. Se va en tiempo de necesidad a en [*sic*] procesión a la ymagen del Sto. Christo de Salardú o a la referida Virgen de los perineos de Mongarri. No hay usos diferentes de los otros lugares en la fiesta mayor, ni en las funciones públicas de las yglesias, así como las demás circunstancias que declara el capítulo." (Bagergue, QP 132).

Era version A des responses sus era Val d'Aran siguec signada eth 26 de junhsèga de 1788 per Josèp Domínguez, e de hèt se ve era sua man ena letra deth tèxte. Ara ben, eth hèt que tanben signesse Père Joan Subirà Ladebesa, beneficiari de Vila[20] e corresponsau de Vila e Arròs, semble indicar qu'eth siguec er informador --tot solet o en collaboracion damb Domínguez. Cèrt ei que, siguesse qui siguesse, eth corresponsau ère ben documentat. Era sua descripcion ère detalhista en extrèm e diboishaue fòrça des punts clau dera economia aranesa e dera sua organizacion comunau.

En respóner ara qüestion sus era idrografia deth territòri aranés, Josèp Domínguez e Père Antòni Subirà didien: "Todos los referidos ríos nacen dentro el territorio del Valle de Arán, y se unen todos con el río Garona como se lleva dicho. Sus avenidas suelen causar muchos daños en prados y campos y a más, cerca del nacimiento del dicho río Garona nace el río Noguera Pallaresa que vaja por el lado de la hermita de Montgarri y de allí va a los lugares de Isil y Alós, del marquesado de Pallás, y el río llamado acá río del Hospital de Viella, que nace en las montañas de esta villa vertientes a mediodía y vajando por el Valle de Barrabés divide el reyno de Aragón de la provincia de Cataluña y se llama Noguera Ribagorzana". (Val d'Aran, A, QG 10).

D'auta part, ena enumeracion de glèises parroquiaus hègen referéncia ath santuari de Montgarri, en tot remercar-ne eth sòn papèr notable coma centre de devocion e era existéncia d'un nuclèu de poblacion: "Lugar de Gessa, parroquial bajo la invocación de S. Pedro apóstol y otra iglesia más avajo del lugar bajo la invocación de Sn. Martín y el santuario de Nuestra Señora de Mongarri, su anejo"[21] (Val d'Aran, A, QG 33).

19 Se referís a: Narcís Camós, *Iardin de Maria ...* (*op. cit.*); Vicente Blasco de Lanuza, *Historias ecclesiasticas y seculares de Aragon: en que se continuan los Annales de Çurita desde el año 1556 hasta el de 1618: tomo segundo*. En Çaragoça: por Iuan de Lanaja y Quartanet..., 1622; Juan Francisco de Gracia, *Relacion al Rey don Phelipe III nuestro señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran, de los reyes que le han posseydo, sus conquistas, costumbres, leyes y gouierno*. Huesca: Pedro Caberté, 1613; Narcís Feliu de la Penya, *Anales de Cataluña...* (*op. cit.*).

20 Concrètament dera capèla deth Rosari dera glèisa de Santa Eulària de Vila, benefici fondat per Felip Subirà, damb un capitau de 1.820 liures barceloneses, Serge Brunet, *Les prêtres des montagnes... (op. cit.)*, p. 592, nòta 102.

21 En marge.

Ara qüestion sus era rèsta de glèises, capèles e ermites responien: "Las demás iglesias, capillas y hermitas[22] son como se sigue: la principal es la hermita de Nuestra Señora de Mongarri, situada al pie y a la parte de entre norte y oriente del llano que llaman de Beret y a la orilla y al norte del río Noguera Pallaresa, casi en lo más alto del Perineo, y es santuario rico y mucha devoción y concurso de españoles y franceses, de cuias dádivas y limosnas proceden todas sus rentas y bienes, tiene hacienda y cosa de medio quarto más avajo ai algunas casas que llaman de Mongarri, cuios habitantes oyen misa y reciven los sacramentos por los vicarios de esta iglesia, residen en él continuamente dos vicarios que van allí por turno de las comunidades del tersón de Puiolo. Tiene una iglesia nuevamente edificada bastantemente capaz y hermosa, una casa para los vicarios y otra casa mesón para los arrendatarios y otra casa grande para hospedar las gentes en los grandes concursos, dista de la villa de Salardú tres horas de camino, es anejo dicho santuario al arxiprestazgo y rectoría de Gessa." (Val d'Aran, A, QG 36).

Non se coneish damb certitud era autoria dera version B des responses generaus, signades per Jaime Portolés, notari de Vielha[23], eth 13 de seteme de 1788, mès escrites d'ua auta man, probablament era madeisha qu'escriuec es responses de Benós, Begós e Es Bòrdes. Rebrembem qu'aguestes sigueren signades per Manuèl Espanha, porcionèr dera parròquia, e per Francesc Portolés, rector, que sonque n'escriuec ua petita part. Supausam donc qu'er autor dera version B des responses sus era Val d'Aran siguec Manuèl Espanha. Eth corresponsau demostraue auer ua bona coneishença dera realitat economica e culturau aranesa. En quauqui tèmes afirmaue que s'auie documentat. En descríuer es capèles e gleisòles afirmaue que ratificauen non sonque ua tradicion religiosa e de ligam culturau -- advocacions occitanopirenenques coma Cerni, aragoneses com Pilar, e fòrça devocion ara Mair de Diu-- senon tanben era faiçon de vida pastorau. Sus aguesta question remercaue que se diguie missa toti es dimenges enes santuaris de Sant Joan d'Arròs e dera Artiga de Lin, deth prumèr de mai enquia darrèrs d'octobre, periòde deth calendari pastorau en que quauques familhes se desplaçauen entàs nuclèus d'abitacion sasoèrs, e en quau tanben s'i apropauen eth culte e servicis religiosi.

Era responsa sus es parròquies dèishe fòrça clar eth caractèr d'anèxe deth santuari respècte ara parròquia de Gessa: "El de Gesa, Sn. Pedro apóstol y tiene una anexa baxo la invocación de Sn. Martín obispo y es también anexo el santuario de Mongarri". (Val d'Aran, B, QG 33).

Entad açò qu'ei ara descripcion, non ère pas massa longa, mès ère fòrça complèta: "Las demás iglesias, capillas y hermitas que hai en el Valle son: el santuario de N. Sra. de Mongarri, situada en lo alto del Pirineo a tres horas de la villa de Salardú por la parte del norte y al cabo de un llano llamado Beret y al lado del río llamado Noguera Pallaresa. Es santuario rico y tiene haciendas de campos y prados, concurren a él mucha gente española y francesa, ofreciendo varios dones y limosnas en remuneración de los muchos favores que alcanzan por intercesión de la Virgen, cuya milagrossa y antigua immagen se venera en dicho sitio. Tiene una iglesia grande[24], hermosa y nueva, y una casa en la que residen continuamente dos porcionarios del terzón de Puiolo, otra casa en la que habita el arrendatario y otra grande para hospedar a los devotos en los grandes concursos que se experimentan en las festividades de la Asumtión y Natividad de la Virgen. Más abajo de dicha hermita hai algunas casas llamadas de Mongoso y los habitantes de ella oien misa y reciven los sacramentos de dicha hermita, la qual es anexa a la rectoría y archiprestazgo de Gesa." (Val d'Aran, B, QG 36).

Se pòt concludir qu'es corresponsaus de Zamora mos informen de fòrça mès causes des que parlen pas dirèctament. Mès enlà dera legenda e dera istòria de Montgarri, es sues

22 Aguest mot, en aguesta responsa, son corregidi toti es còps que s'auie escrit prealablament 'armita'.

23 Jaime Portolés, de familha de notaris, auie mantengut un pleito, es ans 1771-1778, contra A. Burguerol pera notaria de Vielha, Bibliotèca de Les (Colleccion Calzado) (BL(CC), Archivo Histórico Nacional (AHN), Consejos, 23267, n. 4 (20-X-1784).

24 Ara seguida (raiat): nue.

paraules (e es sòns silencis) mos desvelhen eth sòn interès pera gestion deth santuari, e tanben era sua estimacion per aguest centre marian. Ath delà d'açò, es sòns escrits demòstren era sua coneishença istoriografica e era sua aptitud expressiva. Segurament mos auram de replantejar fòrça des topics sus es rectors aranesi des darreries deth sègle XVIII.

Josèp Riu e Barrau, un mètge hilh de Montgarri

Joan C. Riera e Socasau
Mètge

Era istòria des pòbles ei escrita pes sòns estatjants, tamb es sues aucupacions quotidianes, en tot víuer eth dia a dia. Es qu'arremassam aguesta istòria sonque mos limitam a transcríuer aquerò que ja a passat, a cercar enes hònts onde se sauven aqueri hèts e a dar-les a conéisher: era istòria dera sanitat ena Val d'Aran non constituís pas ua excepcion. Ath long des ans an estat un cantièr es professionaus que mos an cuedat e an susvelhat era nòsta salut, fòrça soent en condicions ben penibles, en tot compdar tamb miejans escassi e tamb es empediments orografics inerenti ara Val que hège plan dificultós er aqueriment de naui coneishements.

Un d'aguesti professionaus siguec eth Dr. Josèp Riu e Barrau, er unenc de toti eri neishut en Montgarri e que dempús de tota ua sòrta d'aventures entà poder arténher era licéncia de besonh entà exercir era medicina, s'installèc en Aran.

Josèp Riu neishec en Montgarri en març de 1787. Siguec aguest un eveniment un shinhau circomstanciau, ja que maugrat qu'es sòns pairs èren d'Unha, pendent uns ans loguèren er ostau deth santuari de Montgarri, e aquiu siguec a on veiguec era lum per prumèr còp Josèp Riu. Era sua enfància deguec passar entre Montgarri, pendent es prumèrs ans, en tot qu'es sòns progenitors s'aucupauen der ostau e posterioraments, en pòble d'Unha.

Non coneishem pas, es motius, possiblament vocacionaus e dilhèu tanben economics, que lo possèren a realizar es estudis de medecina. Ena familha non i trapam pas antecedents dera profession. Dilhèu ac hesse, animat per bèth mètge, cirurgian o boticari aranés.

Des d' Aran se trasladèc entà Tolosa de Languedòc tamb era fin de corsar es estudis, en tot seguir es passi de d'auti aranesi, talament coma ac comentarà mès tard eth cirurgian Miquèu Escot. Des d'aquiu, s'adrecèc tà Cervera entà poder obtier eth Grad de Bachelièr en medecina, ja que d'auta faiçon non aurie podut trabalhar coma mètge ena Val d'Aran. Non sabem tamb certitud se reauments Josèp Riu realizèc tot er ensenhament en Cervera, o se mès lèu es corsi prealables de Tolosa de Languedòc le valgueren entara corresponenta convalidacion, maugrat que mos enclinam per aguesta darrèra possibilitat. Totun, non auem artenhut cap de donada dera Universitat de Tolosa.

ER ENSENHAMENT DERA MEDECINA EN CATALONHA:

En aquèra epòca era unenca Universitat autorizada en Catalonha entà impartir es estudis de medecina, ère Cervera; eth rei Felip V, en sòn dèsir d'amassar en un solet centre er ensenhament premanie en an 1717 era fidelitat d'aguesta ciutat dempús dera desastrosa guèrra de Succesion (1705-1714), trasladant toti es estudis superiors de Catalonha entà Cervera. Eth Decrèt de 11 de mai, ratificat eth 17 d'agost des deth Pardo e publicat com Reiau cedula

eth 9 d'octobre de 1717 ath madeish temps que cree era Universitat de Cervera suprimis es Universitats de Girona, Barcelona, Tarragona, Vic e Lheida. Era Paeria siguec suprimida e substituïda per un Ajuntament regit pes leis de Castelha. Era Universitat ilerdense, destin possible des estudiants aranesi non moric de mòrt naturau, senon qu'aucida pera espada borbonica. Totes aguestes mesures de repression s'arrefortiren posteriorament tamb eth Decrèt de 13 d'agost de 1718 e eth de 30 de seteme de 1722 peth quau se proibissen toti es estudis superiors en Catalonha exceptat es de Cervera e es ensenhaments de Gramatica e Logica en Girona e Tarragona. Totun, non sigueren pas pògui es que non acuélheren de bon grat era mesura e maugrat era proïbicion exprèssa, anèren entà d'auti estudis, dehòra de Catalonha, en Huesca, Gandía, Oriola o Montpelhièr, aguesta darrèra, privilègi reservat as neishudi en bisbat de Girona, en vertut dera fondacion deth Collègi Bruguera. Eth Protomedicato, unica institucion en Castelha tamb capacitat entà contarotlar er autrejar permís entar exercici dera medecina ampliaue era sua organizacion entà Catalonha, tamb era creacion dera subdelegacion de Catalonha e tamb eth nomentament des Tinents deth Protomedicato

Era Universitat de Huesca siguec era preferida per un important corròp de futurs mètges que per un costat hugien deth rigorisme escolastic de Cervera e per aute costat en basa ara sua magèr tolerància ara ora d'avalorar es estudiants tan per çò que tanh ara sua preséncia fisica enes classes coma enes sòns coneishements scientifics, en tot cas e com enes autes universitats, purament teorics. D'auti destins d'aguest exòde sigueren Saragossa e Valéncia, laguens dera peninsula e Tolosa de Languedòc, en França.

Entà matricular-se ena Facultat de Medecina, ère de besonh éster Bachelièr d' Arts pera Universitat de Cervera o per quinsevolha auta deth règne. Es estudis durauen 4 ans, 3 d' escòla e eth quatau en qué s'alternauen es leçons en classa tamb practiques tamb malauts des espitaus. Fin finau i calie híger un darrèr cors practic que tant se podie verificar en Cervera, Barcelona, Tarragona, Girona, Lhèida, Tortosa o Vic. Entara aprobacion d'aguest dusau cors de practiques, dehòra de Cervera, se precisaue ua certificacion jurada deth doctor ath cant deth quau s'auien de realizar es practiques, balhada en preséncia deth corregidor dera ciutat.
Es classes d' Anatomia se realizauen tamb ues figures de cera que se crompauen en Montpelhièr. Es lectures escolastiques d'autors classics aucupauen bona part des ensenhaments teorics.

Ena Universitat de Cervera, en tot tractar-se d'ua Acadèmia Pontificia, metuda jos eth patronat dera Immaculada Concepcion Pontificia, toti es ensenhances que se i balhauen èren prigondaments mercades peth sagèth d'ua religiositat blosa. Es estudiants de medecina auien de cohessar e combregar ena capèla universitària eth tresau dimenge de cada mes.

A despiet de qu'es pagues èren mès elevades, ne es antics catedratics de Barcelona ne es der Estudi de Lhèida acceptèren er aufriment deth capitan generau Marqués de Castel Rodrigo entà trasladar-se tà Cervera. Totun, aguest refús se produsie en basa a rasons sustot economiques, ja qu'en Cervera non podien compdar pas tamb ua àmplia clientèla privada coma en Barcelona o en Lhèida e era existenta ère ja copada pes mètges deth lòc.

Ath delà, Cervera non disposaue ne d'Espitau ne de suficients malauts entà poder practicar. En nomentament des sòns catedratics compdèc mès era fidelitat politica que non pas era meritacion scientifica.

Atau vedem coma era succesion en cargue de Tinent deth Protomedicato, dempús dera proïbicion entà exercir impausada a Francisco Senpera, que se demorèc en Barcelona pendent eth sètge, siguec plan pelejada entre es mètges fidèus a Felipe V, de tau manèra qu'es prumèrs tinents deth Protomedicat sigueren dirèctaments nomentats des de Madrid: Joan Higgins enquiath 1717 e Sebastian Creagh (Crues per corrupcion fonética) des de 1717 enquia 1734; d'alavetz ençà e enquiath 1766 aucupen eth cargue diuèrsi mètges, Tomás Clarasó e Vilar entre 1734 e

1753 e Antoni Pla entre 1753 e 1766, qui nomentèc a diferents comissionadi enes diferentes ciutats, en Lhèida a Manuel Carles, en Sort a Ramón Giró e Josèp Grau, e en Figueres a Jaume Pou.

Eth Protomedicat demorèc totaument organizat en 1766, tamb eth nomentament d'un Tinent, Joan Steve e de dus examinadors, Pere Güell e Carles Rosell, tamb era idèa d' unificar es diuèrsi Tribunaus d'Espanha. Totun, un an dempús, era Audiéncia sus pression des boticaris que volien hèr vàler es sòns drets, presentèc objeccions ath projècte iniciau d'integrar eth Protomedicat de Catalonha en de Castelha coma ja auie succedit en 1763 tamb eth de Valéncia. Ua Reiau cedula expedida en 24 d' octobre de 1766 dispause que toti es mètges, entà poder exercir, auràn de superar ua revalida.

En 1794, per disposicion reiau sonque se balhe reconeishement en Espanha as estudis medics corsadi en Salamanca, Valhadolid, Alcalá, Saragossa, Huesca, Granada, Sevilha, Valéncia e Cervera.

Es interessadi auien de sollicitar era dita revalida e presentar era documentacion pertinenta, entre era quau calie meritar es dus ans de practiques, qu'en non dispausar Cervera d'espitau, auien de realizar-se ben ath cant d'un mètge o ben en quauque espitau de bèra auta poblacion. A compdar de 1802 aguestes practiques se substituiren per uns corsi, talaments tamb ua duracion de dus ans, enes naues Escòles de Medecina, dubèrtes en Madrid, Valéncia e Barcelona (en Espitau dera Santa Crèu, jos era direccion dera Acadèmia de Medecina). Tanben podien efectuar-se en exèrcit, pendent es guèrres deth Roselhon e dera Indepéndencia. Pendent era prumèra i auie espitaus de campanha en Arenys, Banyoles, Besalú, Caçá, Calella, Canet, Castelló d'Empúries, Girona, Mataró, Pineda, Riudarenes, Sant Feliu de Guixols y Santa Coloma de Farners; es dera segona se trapauen plaçadi en Barcelona, Cardona, Cervera, Olot, Manresa, Organyà, Riudoms, era Seu d'Urgell, Tarragona, Tortosa e Vilanova i la Geltrú.

Es aspirants ara revalida èren citadi peth secretari deth Tribunau en casa deth president. Enquia 1820 es disertacions èren en latin e dempús d'aguesta data sigueren en castelhan.

ESTUDIS E REVALIDA DETH DR. JOSEP RIU

Per çò que tanh a Josèp Riu e Barrau, sabem qu'es practiques deth darrèr an enes sòns estudis les hec en Valéncia, des de junh de 1814 enquia seteme de 1815, en tot obtier eth Grad de Bachelièr en Medecina pera Universitat de Cervera en octobre de 1815. Un shinhau abantes, auie estat nomentat, en agost d'aguest madeish an, Practicant de numerò der Exèrcit, en tot incorporar-se ar Espitau Militar de Barcelona just dempús d'abandonar Cervera, e a on demorèc des d' octobre de 1815 enquiath mes de junh de 1816, data en qué s'extinguís er *Ejercito de la Derecha*, Exèrcit que s'auie format ena passada guèrra contra eth francés responen eth sòn apelatiu de "derecha" sonque a motius geografics non pas politics ja que se tractaue der exèrcit que lutaue ena "dreta" geografica d' Espanha, ei a díder en Catalonha.

En 1816 s'instruís er expedient entà arténher era revalida. Era tramitacion s'inície tamb ua carta signada eth 30 de junh de 1816 en Barcelona, peth pròpi Josèp Riu, alavetz bachelièr dera Pontificia Universitat de Cervera, segontes era quau s'expause qu'a dejà realizat eth depòsit pertinent ena *Real Junta Superior Guvernativa del Reino* e qu'a presentat toti es papèrs e documents que se precisen entara obtencion dera revalida, en tot sollicitar que se li senhale día e ora entà examinar-se. Dera entrèga de tota era documentacion requerida ne dèishe constància eth madeish 30 de junh, eth secretari En Francisco Salip, qui especifique que se li entrègue era fe de Batieg, certificacion de Limpiesa de sang, eth Grads de bachelièr en Medecina concedit pera Universitat de Cervera eth 14 d'octobre de 1815 e certificacions de clínica obtengudes ena Universitat de Valéncia e coma mètge de numerò deth nomentat *ejército de la derecha*.

Ara seguida, e tamb madeisha data i

cònste ua notificacion, cossent tamb era quau, eth Dr. En Rafael Steva, coma vicepresident en foncions dera *Real Subdelegación de Medicina*, en abséncia deth sòn titolar D. Carlos Noguer, se fixe eth dia 1 de junhsèga, tàs 11 deth maitin entara realizacion des pròves, en domicili deth Dr. Steva.

Analisam ara seguida es diuèrsi documents presentats per Josèp Riu:

DOCUMENT 1.

Còpia realizada en Gessa eth 7 d'agost de 1814, signada per Antonio Pont Moga "*tiniente de Cura Parroco*" de Gessa, e ena quau hè constar coma se trape registrada en libre de "quinque libris" dera parròquia de Sant Pèir de Gessa era partida de baptisme de Josèp Francés, eth dia un d' abriu de 1787, en Montgarri, hilh legitim e naturau de Còsme Riu e d' Elisabet Barrau e Riu, conjun dera Parròquia de Santa Eulàlia d' Unha e logatèrs "vulgo hostes" de Montgarri. Sigueren pairins de batiar Josèp Coy, coneishut coma Mossèn Coy e Elisabet Barrau, des "*Cases deth Dossau*". Efectue eth baptisme Josèp Ademá, archiprèste de Pujòlo e d'Arties e Garòs, rector de Gessa e oficiant en Montgarri.

Aguest ei justament eth document que maugrat qu'ena rèsta de documentacion presentada cònste coma naturau d'Unha, eth sòn vertadèr origen siguec Montgarri, a on es sòns pairs explotauen coma logatèrs er ostau. Dan fe dera vertat deth document es *Escribanos Públicos y Reales de Vielha*, En Antonio Portolá, Notari e Portoles, tanben Notari, eth 13 d'agost de 1814.

DOCUMENT 2:

Sollicitut de Còsme Riu, en abséncia deth sòn hilh Josèp Riu, signada en Vielha eth dia onze d'agost de 1814, entà qu'eth Jutge interin, En Pablo de Miguel España, cite a uns testimònis entà que balhen fe des següentes qüestions:

Prumèra: Que Josèp Riu ei hilh legitim e *"natural procreado de carnal matrimonio"* de Còsme Riu e Elisabet Barrau, consòrts deth pòble d' Unha e coma tau hilh ei publicament "*visto, tenido y reputado*" en aguest pòble e enes deth sòn entorn.

Dusau: Que Còsme Riu ei hilh legitim e naturau de Josèp Riu e de Teresa Soca, consòrts defunts d'Unha.

Tresau: Qu'eth mentat Josèp Riu, pair-sénher pairau de Josèp Riu, ei ath sòn torn hilh legítim e naturau de un aute Còsme Riu e d'Isabèl Sangermes, tanben consòrts defunts d' Unha.

Quatau: Qu' Elisabet o Isabèl Barrau, mair de Josèp Riu, ei hilha legítima de Bartolomé Barrau e de María Rosa Nart, consòrts defunts d' Arties.

Cincau: Que Teresa Soca, mair-sénher pairau de Josèp Riu, ei hilha legitima e naturau d' Andrés Soca e d' Antonia Mola, matrimòni defunt de Bagergue.

Siesau: Que Bartolomé Barrau, pair-sénher mairau de Josèp Riu, ère hilh legitim de Juan Barrau e d' Isabèl Riu, consòrts defunts d' Arties.

Setau: Que María Rosa Nart, mair-sénher per part de mare de Josèp Riu, ei hilha legitima de Juan Antonio Nart e Rosa Arjó, matrimòni dejà defunts de Betren.

Ueitau: Que tant Josèp Riu coma toti es sòns predecessors son e sigueren persones de vida aunèsta, bona fama e reputacion, "*Christianos viejos*", onradi lauraires, "*limpios de toda mala raza de Judios, moros, hereges ni otra secta, sin que alguno de ellos haya sido penitenciado ni procesado por el tribunal del Santo Oficio ni otro alguno*"

Nauau: Que se cerqui un testimòni que verifique qu'ena ciutat de Tolosa deth vesin règne de França, s'ensenhe ena *Facultad de Medicina y el Arte de la Cirugía* jós eth madeish metòde que s'emplègue enes Collègis de Medecina e Cirurgia de París e Montpelhièr.

Tamb aguesti testimoniatges ath sòn favor, Josèp Riu cercaue poder complir ua des principaus condicions entà superar era revalida e atau auer licéncia entà poder exercitar era medecina, eth certificat de *"pureza de sangre"*; entath quau calie demostrar e acreditar que tant eth coma es sòns predecesors, enquias arrèpairins, atau pairaus coma mairaus, èren reconeishudi coma cristians vielhi e tanben que non auien estat processadi ne peth Tribunau deth Sant Ofici ne per quinsevolh aute.

Tanben sajaue d'acreditar era equiparacion des estudis e des coneishements aquerits ena Universitat de Tolosa de Lenguadòc tamb es de d'autes universitats mès prestigioses coma París o Montpelhièr.

Atau es persones cridades a testimoniar, ac hègen en foncion des anteriors punts; es uns entà corroborar era *"Puretat de sang"* e dera conducta der aspirant atau coma dera sua familha, en tot que d'auti testificauen a prepaus deth sòn aprenentatge deth mestièr.

Eth prumèr en declarar ei En Serafín Cao de Benos e Les, Baron de Les, membre d'aguesta casa senhoriau, tan estacada ara istòria dera Val e qu'en moment deth jurament testificau 45 ans cumplits; eth baron afirme èster cèrt qu' ena ciutat de Tolosa s'ensenhe era Medecina e er Art dera Cirurgia tamb un metòde parion ath de París o Montpelhièr, e qu'aquerò ac pòt asseverar peth hèt d'auer demorat pendent longui periòdes de temps en aquera ciutat, e mès concrètaments, aguest madeish an 1814, en tot auer auut era escadença de conéisher e tractar pendent era estada tamb fòrça des professors de Medecina e Cirurgia, e auer conversat tamb eri sus aguestes particulares qüestions.

Er aute testimòni que se presente entà ratificar era qualitat der ensenhament recebut per aspirant, ei Miquèu Escot, *"Maestro Cirujano del lugar de Las Bordas"*, de 26 ans d' edad, qui concedís plia validesa as estudis amiadi en Tolosa pr'amor qu'eth madeish corsèc Cirurgía en aguesta ciutat, en tot auer podut comprovar coma s'impartie *"el otro Arte y la Facultad de Medicina"* jos es madeishi critèris qu'en París o Montpelhièr, tamb professors e catedratics avients, en tot èster aguesta circomstància publica e notòria en tot França. Miquèu Escot ère cirurgian, non pas mètge-cirurgian, donques ena sua epòca e en aquèra Universitat, se podíen corsar es estudis de Cirurgia de manèra independenta, d'ua faiçon non pas tan restrictiva.

Per çò que tòque ara nomentada "limpiesa de sang" es testimònis aportadi per Còsme Riu, en representacion deth sòn hilh, sigueren Antonio Barba, lauraire d' Unha, de 82 ans *"poco más o menos"*; Silvestre Moga, lauraire de Betren, de 80 ans; Juan Barba, lauraire d' Unha, d'apuprètz 74 ans; Ambrosio Somastre, lauraire d' Arties, d'apuprètz 78 ans; Vicente Riu, lauraire d'Arties, d'apuprètz 74 ans. Toti eri signen era sua declaracion, exceptat de Juan Barba qui non sap pas escríuer e balhen fe vertadèra dera aunestetat, bona conducta e manca d'antecedents sospitosi, aquerò ei *"judíos, moros, y otras sectas"* ena familha e entre es dauancèrs der aspirant, en vertut dera sua venerabla ancianitat que permetie retrocedir ena analisi dera familha en basa ath coneishement personau de toti es sòns membres.

Un viatge prengudes es declaracions des testimònios e lheuada era corresponenta acta, eth Jutge ordenèc enviar era informacion ath sindic procurador generau "mandó se remitiera la información al Sindico Procurador Vielha", En Bartolomé Arjó e Binós entà pr'amor qu'ac liegesse e balhèsse era sua aprobacion. Atau ac hec eth notari Antonio Portolá e en tot non apreciar aguest cap d'objeccion ath contengut dera Acta, la signèc en Vielha, a 12 d'agost de 1814. Tanben ei ratificada e signada peth notari Portolà en *"Papel Comun por Real Privilegio concedido a este Valle de Aran sobre el uso y consumo del Papel Sellado"*.

DOCUMENT 3:

Ei aguest un certificat expedit per En Félix Miguel, *"Catedrático perpetuo de Clínica"* dera Universitat de Valéncia, cossent tamb eth quau, Josèp Riu auie assistit as sues sessions de Medecina practica, des deth dia un de junhsèga de 1814 enquiath 28 de seteme

de 1815, signat en Valéncia per aguest tamb eth vist e platz deth vicerector En Mariano Hernández.

Era assisténcia tàs classes practiques ei tanben corroborada per En Vicente Modrego y Morales, "*Comisario de Guerra Honorario de los Reales Ejércitos y Secretario por su Majestad del Ilustre Ayuntamiento de Valencia y del Estudio general de la Universidad literaria*" d'aguesta ciutat, en tot senhalar qu'atau cònste enes libres dera Secretaria.

DOCUMENT 4:

Certificat d'En Francisco Bagils y Morlius, *"Secretario interino de la Pontificia y Real Universidad literaria de la Ciudad de Cervera"*, segontes eth quau eth dia 14 d' octobre de 1815 se autregèc a En Josèp Riu, dempús des prealables examens e es requisits de costum, eth Grads de bachelièr ena facultat de Medecina, *"nullo censorum discrepante, ac primae clasis"*, e atau ac signe en Cervera er 11 de mai de 1816. Riu alavetz auie 29 ans.

DOCUMENT 5:

Certificat de En Salvador Campmany, *"Médico de número del extinguido Ejército de la Derecha"*, destinat tar Espitau Militar de Barcelona. En aguest document s'acredite que Josèp Riu, *"Practicante de número de Medicina del Extinto Ejército de la Derecha"*, auie realizat es practiques jos es sues ordes enes sales de malauts d'aguest espitau des der un d'octobre de 1815 enquiath 4 de junh de 1816, *"sin dar lugar a reprehension alguna antes bien ha manifestado suma aplicación a la Facultad y mostrado mucha humanidad con los Militares Enfermos"*.

DOCUMENT 6:

Se tracte deth certificat d'En Carlos Nogués, "*Médico de Cámara de S.M., Vicepresidente de la Subdelegación de Medicina de Cataluña y Catedrático de Clínica de la Real Escuela de Barcelona. Proto-Médico del Extinto Ejército de la Derecha*", Segontes aguest En Josèp Riu siguec nomentat e artenhec de S.M. era plaça de practicant de numerò dera facultat de Medicina enes Espitaus Militars der Exèrcit, eth dia 15 d'agost de 1815, en tot complir tamb eth sòn cargue enquiath moment dera disolucion deth nomentat còs der exèrcit. Atau ac signe en Barcelona a 4 de junhsèga de 1816.

ACTA DERA REVALIDA.

Eth día 30 de junh de 1816 s'abilite er expedient e se convòque entath pròplèu dia 1 de junhsèga, entara realizacion der examen a Josèp Riu en casa d'En Rafael Steve, en carrèr des "*Escudellers Blanchs*" de Barcelona. Tanben se balhe er agradament ara documentacion presentada e se dicte era obligacion de depositar prealablaments era soma de 160 *"reales de vellón"* de besonh entà satisfèr es *"Propinas de los Señores Examinadores y Secretario"*.

Entregadi es sòs sollicitadi, Josèp Riu se dispause a examinar-se en casa d'En Steve, Tad aguesti efèctes s'amassèren ena demorança d'En Rafael Steve, ath delà d'aguest, En Tomás Ventosa e En Josèp Calveras, es examinadors, en ua sala dera casa casa. De contunh hèren a passar ar aspirant a qui adrecèren diuèrses qüestions tanhentes as materies teoriques estudiades, e un còp contestades, lo convidèren a abandonar era cramba entà procedir ara deliberacion, en tot resultar aprovat *"Nemine Discrepante"*, ei a díder tamb er acòrd de toti.

Dejà aprovada era part teorica, senhalèren eth dia següent, eth 2 de junhsèga, tàs onze ores deth maitin, entar examen practic, "la parte teórica se le señaló a Josep Riu el día siguiente, 2 de julio, a las once de la mañana para el examen práctico", que consistie en aquerò que didien *"la visita del enfermo"*, en lòc que s'indicaue. Era pròva anaue a cargue deth Dr. Tomás Ventosa. Dempús dera predita visita toti dus tornèren entà casa d'En Rafael Steva, a on Josèp Riu expausèc a toti de manèra detalhada *"su enfermedad, las causas, peligro y método curativo"*, e en tot respóner as qüestions qu'es sòns examinadors considerèren avientes. Dempús de naues deliberacions siguec revalidat *"Nemine Discrepante"*.

Ara seguida se cridèc ar aspirant e se le comuniquèc que demoraue abilitat, en tot procedir ath jurament de rigor peth quau se comprometie a *"defender el Misterio de la Purísima Concepción de Maria, de usar bien y fielmente su facultad de guardar secreto en los casos convenientes y de asistir de balde a los Pobres de Solemnidad"*, causes que prometèc complir Josèp Riu en tot punar era crotz.

Dempús de concludit er acte, Josèp Riu sollicitèc un certificat entà per'mor de poder exercir coma mètge en tot non arribaue era corresponenta titolacion, expedida pera *"Real Junta Superior de Medicina"*, certificat que li siguec autrejat dus dies dempús, eth 4 de junhsèga de 1816.

Concluís er expedient dera revalida tamb era notificacion dera *Real Junta Superior Gubernativa de Medicina*, en Madrid eth 12 de junhsèga de 1816, a on s'expausaue que Josèp Riu e Barrau, " *de más que regular estatura, pelo castaño obscuro, ojos pardos, nariz aguileña, barbilampiño"* auie acreditat suficientaments es sòns conéishements e que per aquerò se le balhaue licéncia entar exercici dera medecina *"sin pena ni calumnia alguna.....en todos los dominios de Su Majestad"* tamb era exortacion entà toti es *"Jueces y Justicias"* de non méter pas empediments ath desvolopament dera sua activitat ne *"sea por ello molestado ni vexado, antes bien le guarden y hagan guardar y cumplir todas las honras, gracias, prerrogativas, exenciones y privilegios que por las leyes le estan concedidas", siendo registrado su título en el "folio quarto libro corriente número treinta y nueve".*

ERA ACTIVITAT PROFESSIONAU DETH DR. JOSÈP RIU EN ARAN

Era activitat professionau de Josèp Riu se desvolopèc en Aran, a on siguec tostemps coneishut coma *"eth mètge d'Unha"* qu'ère d'a on constaue originari en toti es documents aportadi en expedient dera Revalida, exceptat de coma ja auem vist, ena sua Acta de Batieg.

Aciu podem seguir era peada dera sua activitat a trauèrs des libres d'actes, a on s'arremassen fòrça donades a prepaus des diuèrsi sanitaris d'Aran.

A despiet de qu'en un principi, ère eth Conselh Generau qui contractaue, çò qu'ère coneishut coma *"conductar", a* mètges, cirurgians o boticaris entà prestar assisténcia a toti es aranesi, tamb eth pas deth temps, aguesta obligacion siguec assumida pes Terçons o tanben pes madeishi pòbles, segontes era sua importància. Era sanitat en Aran jamès se trapèc descuedada e mos cònste que siguec un aspècte dera vida vidanta aranesa que preocupaue fòrça as sòns governants. Tostemps, tanplan enes petjors moments dera sua istòria, es mètges aranesi demorèren ath pè deth canon.

Superada era Revalida, Josèp Riu siguec conductat en 1817, as sòns 31 ans, coma mètge per Ajuntament de Vielha, a on coincidic tamb es cirurgians Francisco Monlau e Antonio Puyol. Peth sòn emplec se li pagaue 30 "lliuras" annaus, tamb era obligacion de presentar-se en Vielha entà visitar un còp per setmana. Aguesta especificacion mos indique dus causes: ua que non ère en aguesta vila a on demoraue e segona que non se deuie trapar en aqueres dates un mètge mès apròp entà conductar . Non siguec pas atau er an següent, 1818, a on ja non apareish coma mètge en Vielha, en tot auer en sòn lòc Antòn Vidal per *19 "lliures de diner"* e *"12 galins de blat"*. En 1820 tornèc a éster conductat eth Dr. Riu d' Unha, en Vielha pera quantitat de *" 13 lliures"*e *"4 sous"*, en tot demorar aquiu enquia 1824 e d'alavetz ençà ei eth Dr. Andreu Ademá, *metge natural de Viella"* qui passe a aucupar era plaça e a èster considerat *"Metge Ordinari"* de Vielha, en tot crubar pera aguesta foncion *"tres doblas de quatre"* e eth *"galí de blat"*, en tot que a Josèp Riu sonque *"una dobla de quatre"*.

Sabem tanben qu' en 1823, as sòns 36 ans siguec conductat peth pòble d' Es Bòrdes, amassa tamb Manuel Vergés de Vielha, per ua *"dobla de quatre" e "60 galins de forment"*, en tot comprometer-se andús a visitar cada setmana, se ben pendent es mesi d'iuèrn eth Dr. Riu sonque visitarie cada 15 dies. Aguest

acòrd o *conducta* s'estenec enquia 1828, an en qué siguec *desaconductat* en Lairissa, segontes se mente en Libre de Compdes de Lairissa sauvat en Archiu Calzado *"per un propi que porta una carta al Sr. Metge de Uña per desaconduptarlo"*. Coincïdic en aguest pòble tamb Miquèu Escot, eth sòn antic testimòni e valedor ena acta de revalida, que i exercie en qualitat de cirurgian.

Josèp Riu siguec nauaments conductat, eth 30 de seteme de 1838, en Vielha coma *"Metge Extraordinari"*. Totun, e maugrat compdar sonque 51 ans, eth sòn estat de salut non deuie pas èster guaire bon, ja qu'ena acta de constitucion dera mentada conducta, recuelhuda en Libre de Sessions de Vielha sauvat en Archiu Istoric Generau d'Aran, se hè referéncia a "*cuias malatias y ausencias deixa fer benir al Dr. Juan Mola con obligacio de venir una vegada per semana y sempre que sigue demanat tan per consulta com per visita particular"* en tot crubar per aquerò *"una dobla de quatre"*. Atau donques auem dejà coneishement dera existéncia d'un procès cronic qu'afectaue era sua salut e que l'empedie eth normau desvolopament deth sòn trabalh, en tot nomentar eth madeish eth sòn substitut, Joan Mola, neishut en Salardú en 1797, çò qu'ei, dètz ans menor que Josèp Riu, e maridat tamb Maria España. Aguest mètge moric en Caldes de Boí en 1847, as 50 ans.

En 1839 ja non trapam ath mètge d'Unha nauament conductat, en tot desaparéisher dera esfèra sanitaria dera Val d'Aran e acabar aquiu, impossibilitat pera malautia, eth sòn exercici professionau. En sòn lòc i trobam a En Antón Vidal e En Ramón Ademá.

Enquia ací eth resumit bibliografic der unic mètge aranés neishut en Montgarri, qui tamb era sua aportacion personau e era sua formacion professionau, cossent tamb es criteris scientifics dera epòca, contribuïc a melhorar era salut des aranesi.

BIBLIOGRAFIA:

· ARXIU UNIVERSITARI DE CERVERA. (capsa 103) Area de Reserva. BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

· CORBELLA, J. **Historia de la Facultad de Medicina de Barcelona**. Fundació Uriach. 1838.

· DANON BRETOS, J. **Aportació a l'estudi social de la Medecina a Catalunya**. 1768-1827. Fundació Salvador Vives Casajuana. Barcelona. 1975.

· LIBRO DE CUENTAS DE LAIRISSA. ARXIU CALZADO DE LES.

· LIBRE DE VIELHA. ARXIU ISTÒRIC D'ARAN.

· SANLLEHY SABÍ, Ma. A. **Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII –XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica**. 1996 Tesis doctoral inédita.

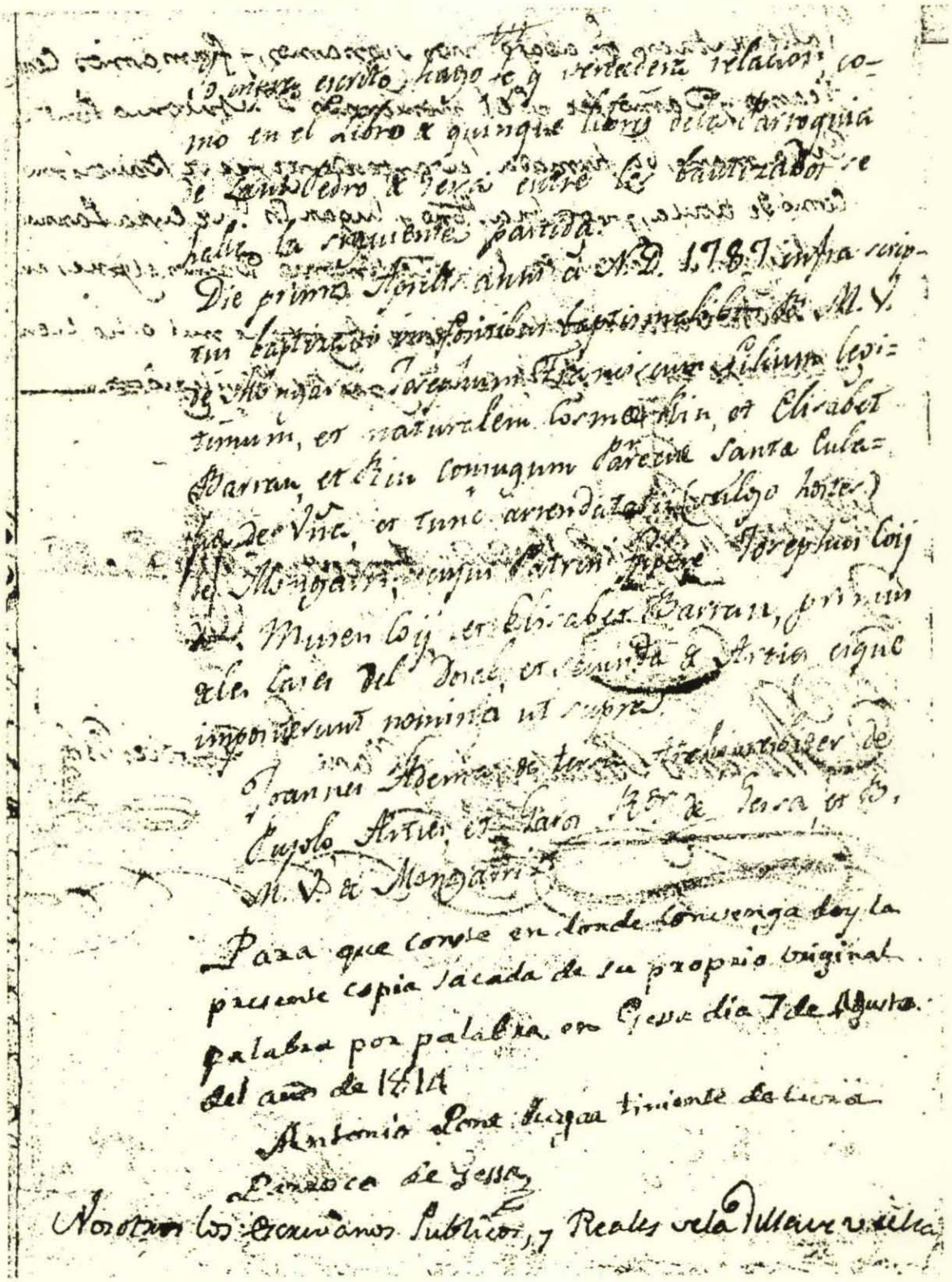

Revalida, prumèra plana

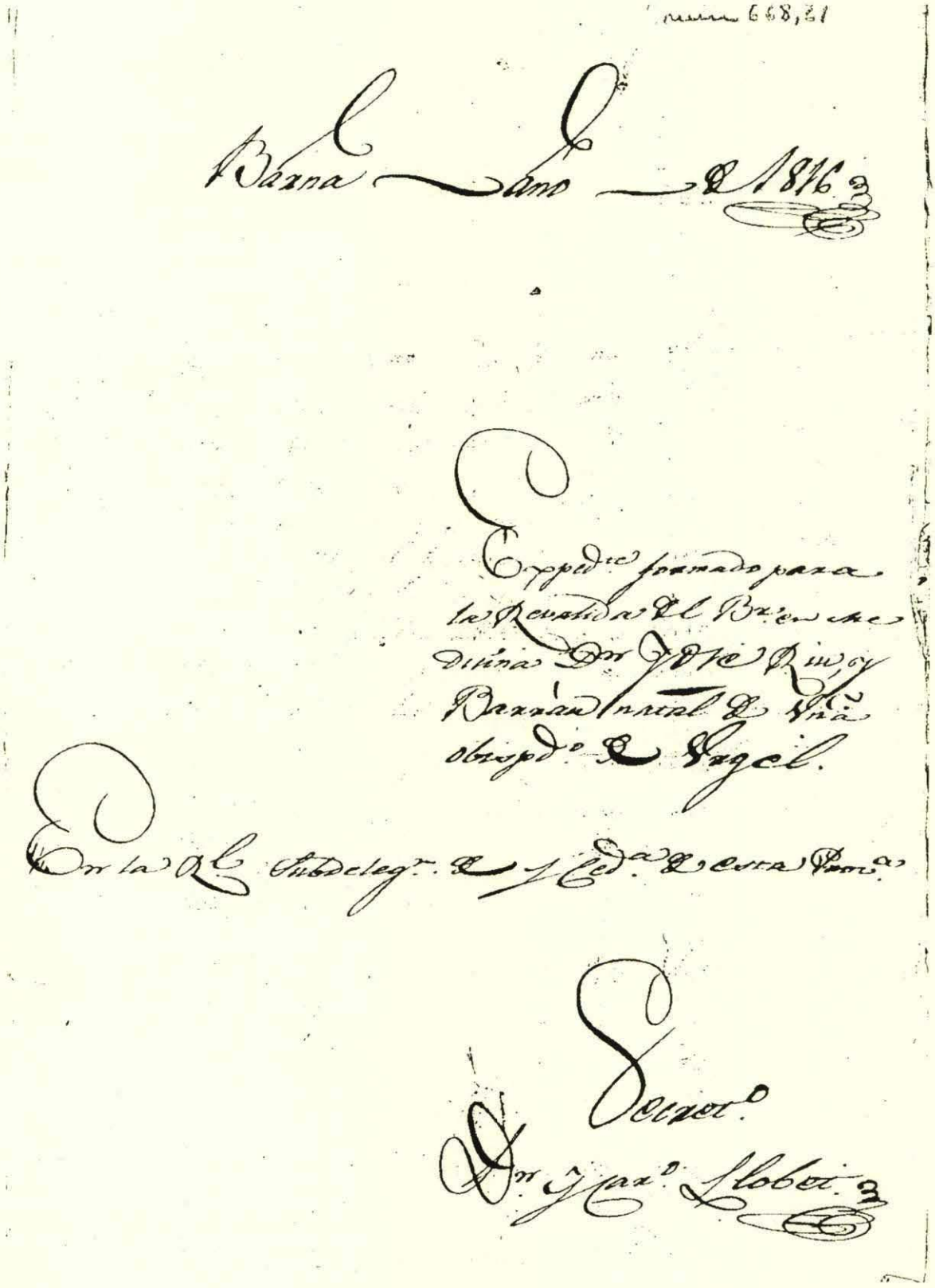

Es poblants de Montgarri

Elisa Ros Barbosa
Istoriaira

En aiguavés meridionau deth Pirenèu e ath cant dera Noguèra Palharesa, en sòn cors naut e en miei, de plan riqui peisheus e de bòsqui se place Montgarri, en un horcalh de camins. Eth principau d'entre eri ei eth pas naturau qu'en tot trauessar er espaciós Plan de Beret, comunique era val atlantica dera Garona tamb eth conquèst mediterranèu dera Noguèra Palharesa. Mès, tanben aquiu se junhen es camins que dempús de despassar es pòrts d'Òrla, Gireta e Aula lacen tamb es vals deth Coserans e dera Arièja. Per totes aguestes rotes, entre un e un aute costat dera sarrada, s'an escambiat e introdusit de tostemps diuèrsi aspèctes culturaus.

Bona pròva d'aquerò son es sepultures tumulares protoistoriques escampilhades per tot eth parçan de Beret e Montgarri. Ei en aguest anar e vier d'òmes e de vegades qu'arribaven en ostiu entà pèisher, a on Montgarri a es sues origines. Atau mos ac conde era pròpria legenda dera trobalha dera imatge dera Mair de Diu gràcies a un taure dera vacada[1]. Maugrat qu' era figura deth taure o bò coma miei entath descurbiment d'imatges ei abituau enes legendes e se repetís en d'auti endrets deth Pirenèu (Núria, Sant Aventin, etc.), tostemps aguestes son referides a airaus d'abondosi peisheus.

Totun, e tanhent a Montgarri, era nomentada legenda a mantues versions. Segontes ua d'eres era vacada de referéncia tamb eth sòn pastor serie francesa. Tanben mos conde qu'eth pastor en trapar-se era imatge dera Mair de Diu, la vò portar tath sòn pòble, en França. Mès, a miei camin deth Pòrt d'Òrla, se met a dromir e quan se desvelhe era imatge a desapareishut e la trape nauament en lòc dera trobalha. Ac torne a sajar e se repetís un aute còp eth prodigi. En tot compréner alavetz qu'era Vèrge vò èster venerada en aguest precís endret, se lhèue eth santuari en tèrres deth comun de Gessa e tamb er apòrt des pòbles de Salardú e Tredòs. Tanben se ditz que i contribuís un pastor francés eth quau hè donacion ath santuari de 30 vaques[2]. Ena aguesta version, eth profitament des peisheus se complète tamb un nau aspècte: era provenença der aute costat dera termièra d'ua part importanta des tropèths de bestiar.

Ei a compdar d'aquest moment qu'era tradicion place entre es ans 1117 o 1119 quan se bastís eth santuari dedicat a Santa Maria e er espitau entà acuélher as viatgèrs. D'aguesta prumèra bastissa encara aué se consèrve ena part baisha dera actuau glèisa, era portada romanica d'arc de miei punt e part deth mur. Tanben d'epòca romanica ei era talha deth Crist crucificat que se sauve en Musèu Marès de Barcelona.

En epòca modèrna, eth santuari artenhec ua grana importància non sonque per çò que tanh ara vida religiosa (romieuatges) des aranesi e des sòns vesins senon tanben a d'autes relacions de caractèr economic (amontanhatge des peisheus[3]) o politic (concòrdies e signatura de patzeries[4] entre es representants d'Aran e des vals vesies) .

1 GRACIA DE TOLVA, FCO. DE *Relación* ... 1613.
2 ZAMORA, FCO. *Interrogatorios*. 1789 GOURDON, M. A *travers l'Aran* 1884.
3 POUJADE, P. Op. cit. Pag. 140
4 8 de junh de 1654 se signèc en Montgarri un pacte de patzeria entre Aran e era val de Castillon (Couserans). Còpia document en AIGA

Ei pendent aguesti tempsi (finaus XVI, XVII e XVIII) quan s' anèren lheuant es actuaus bastendes dera encencha: era glèisa reneishentista, era rectoria, er ostau dubèrt pendent tot er an e tot un amàs de bastiments que lo convertissen en ua importanta espleita de bestiar (vivenda, bòrdes, comada etc.) qu' annaument ère arrendada e que provedie ath santuari d'autonomia economica. Plan segur, tanben era devocion populara estenuda fòrça mès enlà des termières d'Aran[5], contribuís en grana mesura ara mantenença e ara renauida arquitectonica.

Enes labades inferiores des murs dera glèisa i trapam gravades abondoses inscripcions. En quauques d'eres se mos indique de faiçon abracada era condicion de clergues des personatges rebrembrats, seguida deth nòm e fòrça soent d'ua data. Desconeishem se se tracte d' inscripcions funeràries, se son producte dera devocion o quina serie era sua veraia significacion. Soent era legenda ei fòrça enigmatica, plia d'abreviacions autanplan simbèus[6]. Aqueres que son datades corresponen ath sègle XVII e sustot ara prumèra meitat deth madeish.

Proprietat deth pòble de Gessa enquiath sègle XVI ei alavetz transferida en part as pòbles de Salardú e Tredòs en tot reservar-se er archiprèst de Gessa era facultat de nomentar eth rector de Montgarri.

Ara empara deth santuari e aigües enjós d'aguest se formèc pendent es sègles XVII o XVIII[7] un umil nuclèu de poblacion permanenta, integrat ena meitat deth sègle XIX[8] per dètz cases e coneishut tanben tamb eth nòm des cases deth Dossau A despiet d'açò, eth vesiat non artenhec jamès entitat pròpria e demorèc tostemps despartit entre es pòbles de Gessa, Salardú e Tredòs.

Respècte as estajants des Cases deth Dossau, eth santuari foncionarà ena practica coma ua parròquia. Ei ena sua glèisa a on s'amassen entà escotar missa e recéber es sacraments. Tanben es defunts son enterradi en cementèri plaçat com enes autes parròquies ath cant dera glèisa.

En çò que tanh ad aguest vesiat podem seguir era evolucion dera sua populacion a compdar de 1857 pes donades arremassades enes diuèrsi Nomenclators de poblacion publicadi peth *Instituto de Estadística*[9]. Eth totau de poblants s'obten en tot híger es cases qu'apertien a Salardú e es de Tredòs[10]. Dempús d'aguesta exposicion, a grani tralhs, des origines deth populament de Montgarri, centraram eth nòste trabalh en sòn passat mès immediat: era dusau meitat deth sègle XIX e era prumèra deth sègle XX, fondamentada sustot enes donades contengudes enes Registres Fiscaus de 1921 e 1952 e enes recensaments municipaus de 1930, 1940, 1945, 1955 e 1960[11] En 1845, segontes Madoz, existie un totau de 13 cases: 3 en santuari (casa rectorau, ostau e ua tresau vivenda) e es dètz restantes que formauen eth nuclèu d'aquerò qu'entà entenermos ne dideram eth pòble (encara que coma ja auem comentat non a pas constituït jamès cap d'ens locau)

Aquerò se correspon fòrça ben tamb es 65 persones que tar an 1857 mos balhe eth Nomenclator (ua mieja d'ues 5 persones per casa)

Entà 1888, es donades deth Nomenclator mos indiquen un totau de 48 abitants de hèt e 58 de dret. Atau se mantierà era populacion enquia 1910 en qué vedem coma creish nauament enquias 65 estatjants de hèt.

Ei a compdar de 1921 quan podem començar a contrastar e matisar es donades des Nomenclators prumèr tamb eth Registre Fiscau e posteriorament tanben tamb es

5 FCO. DE ZAMORA en Interrogatorios 1789 recuelh era expresion "*Virgen de los Perineos*" referida ara Mair de Diu de Montgarri.

6 Dejà GOURDON, M. se n'encuedèc dera abundancia d'inscripcions e simbèus. *A travèrs de l'Aran.*

7 Eth hèt que non sigue citat en 1613 per FCO. DE GRACIA e òc en 1789 per FCO DE ZAMORA, mos hè pensar qu'era sua formacion se produsic pendent er intervau entre andues dates.

8 MADOZ, P. Op.cit. 1845

9 *Nomenclátor de las Ciudades, Villas, Lugares, Aldeas y demás entidades de población de España. Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico.* 1857, 1888, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1959. Rensenhaments amassadi en estudi de SABARTÉS I GUIXES, J.M. *Població i territori a l'Alt Pirineu català.* 1998.

10 En un e un aute cas, es Cases deth Dossau se relacionen coma un agregat tamb categoria de *caseri,* diferenta des d'*arrabal* (Pujò e Cap d'Aran) , de *lugar* (Tredòs e Unha), de *villa* (Salardú) e tanben d' *edificios diseminados..*

11 Sauvadi en Ajuntament de Salardú a qui arregraïm auer-mos deishat consultar e includir ena exposicion *Montgarri, Ager e Aué* presentada aguest passat ostiu ena Glèisa de Sant Joan d'Arties

recensaments. Atau madeish, tota aguesta documentacion mos permeterà trincar tamb era heiredor des chifres estadistiques en balharmos nòm e cognòms de cadun des vesins de Montgarri fòrça viatges, pairs-sénhers o parents des nòsti possibles liegedors.

Dera lectura deth quadre elaborat tamb es donades deth Registre Fiscau de 1921 (Fig. 1) se'n desprenen cèrtes consideracions: En prumèr lòc, era constatacion de que glèisa e casa rectorau depenien dera parròquia de Gessa, atau coma era assimilacion deth santuari ena practica a ua glèisa parroquiau. Tanben vedem qu' es autes bastisses integrades ena encencha deth santuari (ostau, bòrdes, etc.) atau com es tèrres e prats que l'entornegen, son proprietat en aguest moment de Joan Abadia des de Ròsta, ua casa economicament plan potenta de Salardú. Era proprietat dera familha se'n va entàs tempsi dera desamortizacion. Tanben resulte plan evidenta e notabla era diferéncia en estenuda e avaloracion des bastisses que formen er auviatge de Joan Abadia dera rèsta d'auviatges remercats. Autanplan, eth sòn proprietari non demore pas aquiu, senon en Salardú en tot qu'er ensem (ostau e espleita ramadèra) ei arrendat.

Eth dusau nuclèu de populacion (eth pòble) ei compausat en aguest moment, per nau cases que lèu totes an ua bòrda adorsada.

Tanben i a dues bòrdes exemptes.

Registre Fiscau Montgarri. 1921

Finca	Propietari	Estenuda	Tèrmes				Pisi	Valor
			Front	Darrèr	Drèta	Quèrra		
Glèisa parroquiau	Bisbat Seu /Rector Montgarri eGessa	244m²	Carrèra unica	J. Abadia	J. Abadia	J. Abadia	1	3.000Pts.
Cementèri	Municipi Salardú/Alcalde	96m²	Carrèra unica	glèisa	J. Abadia	J. Abadia	----	120Pts.
Casa rectorau	Bisbat Seu /Rector Montgarri eGessa	80m²	Carrèra unica	J. Abadia	J. Abadia	J. Abadia	3	300Pts.
Casa	Juan Abadia Ademà (Salardú)	130m²	Carrèra unica	Tèrres pròpies	Tèrres pròpies	Bòrda pròpia	3	1.920Pts.
Bòrda	Juan Abadia Ademà (Salardú)	112m²	Carrèra unica	Tèrres pròpies	Placeta	Casa pròpia	1	120Pts.
Bòrda	Juan Abadia Ademà (Salardú)	100m²	Carrèra unica	Tèrres pròpies	Tèrres pròpies	Arriu	1	120Pts.
Bòrda	Juan Abadia Ademà (Salardú)	90m²	Carrèra unica	Prats pròpis	Arriu	Placeta	1	120Pts.
Casa + bòrda	Ramon Bruna (demorança)	50m² +40m²	Carrèra unica	Prat pròpi	Tèrres pròpies	Fco. Gallart	3	120Pts.
Casa + bòrda	Pèir Sumastre Cuy (demorança)	60m²+40m²	Carrèra unica	Tèrres pròpies	Blas Roya	Joan Cuy	3	120Pts.
Bòrda	Joan Cuy Moga	60m²	Carrèra unica	Prat pròpi	Prat pròpi	Prat pròpi	1	60Pts.
Casa + bòrda	Joan Cuy Moga	100m²+200m²	Carrèra unica	Prat pròpi	Tèrres pròpies	Prat pròpi	3	300Pts.
Casa	Antònio Dugròs Mòla (França)	29m²	Carrèra unica	F. Jaquet	Tèrres pròpies	Via publica	3	120Pts.
Casa + bòrda	Felipe Jaquet Solé (demorança)	90m²+120m²	Carrèra unica	Via publica	Prat pròpi	Antònio Dugròs	3	180Pts.
Casa + bòrda	Francisco Gallart Boya (demorança)	35m²+30m²	Carrèra unica	N. Solé	Via publica	N. Solé	3	120Pts.
Bòrda	Francisco Gallart Boya	84m²	Carrèra unica	A. Consul	I. Consul	arriu	1	60Pts.
Casa	Miquèu Mola Gacia (França)	24m²	Carrèra unica	N. Solé	Camin	N. Solé	3	120Pts.
Casa + bòrda	Francisco Boya España (demorança)	26m²+30m²	Carrèra unica	J. Cuy	J. Cuy	J. Cuy	3	120Pts.

Fig. 1

Totes es cases son abitades pes sòns proprietaris, exceptat de dues que sabem qu'aguesti demoren en França. Se tracte en andús casi, e dilhèu aquerò pòt èster indicatiu deth motiu dera emigracion, des cases de mesures mès redusides.

I a fòrça uniformitat ena avaloracion de totes es cases maugrat era existéncia d'estenudes plan diferentes que trantalhen entre es 24m2 e 50m2 e era possession o non de bòrda adorsada. Dilhèu se tracte d'ua avaloracion minima prefixada que sonque pòt éster despassada peth cap enjós pes bòrdes.

S'acaram aguestes donades tamb es que mos balhe eth Recensament Municipau de 1930 (Fig. 2), trapam sèt des proprietaris[12] deth 1921 qu'encara i residissen tamb es sues familhes e ua auta familha que non se correspon tamb es nòms des auti propietaris deth 1921, ath delà des logataris der ostau en aguest moment arrendat a Cisco Delamoga d'Unha. Era Guèrra Civila non semble pas alterar era composicion deth vesiat. Atau, en recensament de 1940, es sèt familhes se mantien sonque modificades pes eveniments pròpris dera vida vidanta, ei a díder, defuntaments, neishements e maridatges. Er ostau a passat a mans d'uns naui logatèrs. A despiet d'aquerò, eth nombre d'abitants s'amendrís en sies persones. Totun, ei cinc ans dempús, en recensament deth 45 (Fig.2) a on s'i reflectissen prigondes variacions ena populacion. Quate des sèt familhes proprietàries des cases an desapareishut. Maugrat tot, eth totau d'abitants creish ja qu'eth sòn lòc a estat aucupat per un grop plan nombrós de naui estatjants: ua brigada de 10 membres dera Guardia Civila[13] que i demoren majoritàriament acompanhadi des respectives familhes.

Aguesta transformacion demografica ei resulta dirècta des eveniments dera guèrra en qué viuie immergida Euròpa. Atau, eth regim franquista entà contarotlar prumèr es passi dera tèrmiera per part des que hugien des nazis e dempús pes partides de maquis que premanien era imminenta recuperacion militara d'Espanha, reorganizèc eth còs dera *Guàrdia Civila*, en tot atribuïr-li era susvelhança e proteccion dera termièra pirenenca. Dempús der envadiment d'octobre de 1944, ena quau una part des tropes invasores accediren tara Val d'Aran pes pòrts d'Òrla e Horqueta, eth desplegament siguec fòrça mès intens en tot plaçar un lòc de susvelhança en Montgarri integrat per dètz membres. Era *Guàrdia Civila* destinada ena Val d'Aran formaue part dera *224 Comandancia del 24 Tercio de Fronteras*[14] Aguesti nauvengudi tamb lengua e costums plan desparières, ei plan segur que comportèc un hòrt trincament ena vida vidanta dera petita comunautat vesiau.Totun, era sua estada en Montgarri non siguec pas guaire longa donques en 1950 (Fig. 3) ja non i son recensats. En 1950, era composicion deth vesiat a tornat a cambiar. Per ua part podem veir cèrt movement entre es antics vesins. Atau ath temps qu'uns abandonen Montgarri[15], d'auti son retornadi[16]. Tanben naues familhes i fixen era sua demorança. Tot aquerò manten era populacion naut o baish en un volum parièr (43 persones). Maugrat tot, aguesti estatjants non demoraràn pas aquiu guaire temps. En Registre Fiscau de 1952 eth nombre de cases de Montgarri s'a amendrit a sèt e encara ua d'eres i figure coma desabitada e en pardies. Un shinhau mès enlà, en recensament deth 55, eth despoblament ei dejà un hèt: sonque i demore ua familha.

Eth desvolopament e era transformacion economica e sociau d'Aran a compdar dera dubertura deth tunèl e era bastenda des granes òbres idroelectriques, accentuèren en grana faiçon er isolament de Montgarri e heren devier insostenibla eth biais de vida aquiu desvolopat. Eth retorn des de Cabau, Candida e Antonio Mola retardarà pendent uns ans eth sòn totau abandon. Dempús dera mòrt de Candida, eth sòn òme Tòn de Cabau (Antonio Mola Tarrau) dèishe definitivament era casa e se traslade entà Vielha.

A despiet de qu'eth silenci e era roïna

12 En fig.. 2, son plaçadi sus un hons gris: Fco. Mòla de ¿o de Cabau, F. Jaquet Solé, R. Bruna e era sua ireua, Fco. Gallart Boya des de Viu, J. Cuy de Çò d'Escuy, P. Sumatre e Fco. Boya España.

13 Mercadi tamb simbèu (1)

14 MARTINEZ DE BAÑOS F. *Hasta su total aniquilación.* Madrid 2002

15 Es de Çò de Cabau e familha Jaquet-Tarrau

16 Familha Sumastre

s'atarniren de Montgarri, a demorat tostemps viua enquias nòsti dies, era devocion ara Mair de Diu de Montgarri. Aguest bualh aluguèc ara hè 30 ans, Amics de Montgarri que des dera sua creacion, s'a impausat eth prètzhèt de mantier e recuperar eth santuari en tot hèr renèisher ena vielha rectoria rebastida , era sua antica vocacion d'arrecès entà toti aqueri qu'atiradi pera natura, er espòrt, eth passat o era devocion determinen apropar-s'i.

Nòm	R.Flascau 1921	Padron 1930				Padron 1940			Padron 1945		
Cò de Cabau	M. Mòla Gacia ?	Nòms e cognòms	An	Estat		Nòms e cognòms	An	Parentesc	Nòms e cognòms	An	Parentesc
		Francisco Mòla Gallart	1889	mardat		Francisco Mòla Gallart	1889	veude	Antonio Mòla Tarau	1911	mardat
		Maria Gacia Pont	1896	mardada		Candida Mòla Gacia	1915	soltera	Candida Mòla Gacia	1915	mardada
		Candida Mòla Gacia	1915	soltera		Felix Estrada Mòla	1882	mardat	Felix Estrada Mòla	1882	mardat
		Francisca Mòla Gacia	1924	Soltera		Magdalena Moga Moga	1888	mardada	Magdalena Moga Moga	1888	mardada
Osiau M.	J. Abadia	Francisco Delamoga Adema	1878	mardat		Francisco Estrada Moga	1914	solter	Francisco Estrada Moga	1914	solter
		Teresa Espi Moga	1888	mardada		Montserat Estrada Moga	1918	solter	Adolfo Estrada Moga	1925	solter
		Angela Delamoga Espi	1909	mardada		Jose Estrada Moga	1923	solter	Jacinto Estrada Moga	1927	solter
		Gustavo Consul Moga	1905	mardat		Adolfo Estrada Moga	1925	solter	Feliciano Estrada Moga	1930	solter
Casa restorau	Avescat Seu	Teresa Consul Delamoga	1920	soltera		Jacinto Estrada Moga	1927	solter	Dolores Estrada Moga	1932	soltera
C. Dossau	F. Jaquet Solé	Felipe Jaquet Solé	1869	mardat		Feliciano Estrada Moga	1930	solter	Rosa Estrada Moga	1936	soltera
		Maria Tarrau Moga	1870	mardada		Dolores Estrada Moga	1932	soltera	Manuel Consul Barba	1897	mardat
		Pilar Jaquet Tarrau	1906	soltera		Rosa Estrada Moga	1936	soltera	Teresa Farré Perot	1910	mardada
		Joan Jaquet Tarrau	1907	solter		Maria Tarrau Moga	1870	veuda	Maria Consul Farré	1939	filha
		Enrique Jaquet Tarrau	1908	solter		Segunda Jaquet Tarrau	1901	mardada	Maria Tarrau Moga	1870	veuda
		Quiteria Jaquet Tarrau	1911	soltera		Joan Jaquet Tarrau	1907	solter	Enrique Jaquet Tarrau	1908	solter
		Generosa Jaquet Tarrau	1915	soltera.		Enrique Jaquet Tarrau	1908	solter	Ramon Lopez de José (1)	1912	mardat
C. Dossau	Ramon Bruna ?	Eulogio Val Novillo	1867	mardat		Generosa Jaquet Tarrau	1915	soltera	Francisca Bonilla Garcia	1912	mardada
		Maria Bruna Cuy	1869	mardada		Eulogio Val Novillo	1867	mardat	Jesús Vicuña Luan (1)	1918	solter
C. Dossau	F. Gallart Boya	Francisco Gallart Boya	1874	mardat		Maria Bruna Cuy	1869	mardada	Julián Jaque Negro (1)	1917	solter
		Teresa Cuy Mòla	1879	mardada		Francisco Gallart Boya	1874	mardat	Francisco Gallart Boya	1874	mardat
		Francisco Gallart Cuy	1907	solter		Teresa Cuy Mòla	1879	mardada	Teresa Cuy Mòla	1879	mardada
		Engracia Gallart Cuy	1911	soltera		Francisco Gallart Cuy	1907	mardat	Francisco Gallart Cuy	1907	mardat
		Manuel Gallart Cuy	1917	solter		Adolfa Estrada Moga	1918	mardada	Adolfa Estrada Moga	1918	mardada
C. Dossau	J. Cuy Moga	Juan Cuy Moga	1870	mardat		Manuel Gallart Cuy	1917	solter	Manuel Gallart Cuy	1917	solter
		Antonia Moga Sanbeat	1841	veuda		Elvira Gallart Cuy	1912	mardada	Montserat Gallart Estrada	1940	soltera
		Maria Espi Mòla	1875	mardada		Engracia Gallart Cuy	1911	mardada	Alberto Gallart Estrada	1942	solter
		José Cuy Espi	1910	solter		Montserat Gallart Estrada	1939	soltera	José Cabezas Isidro (1)	1910	mardat
		Teresa Cuy Espi	1918	soltera		José Cuy Espi	1910	solter	Teresa Marin Romeva	1921	mardada
		Adela Cuy Espi	1922	soltera		Teresa Cuy Espi	1918	soltera	Rosario Cabezas Marin	1939	soltera
C. Dossau	P. Sumastre Cuy	Pedro Sumastre Cuy	1886	mardat		Adela Cuy Espi	1922	soltera	Mª Teresa Cabezas Marin	1940	soltera
		Mercedes Caseny Buí	1891	mardada		Mercedes Caseny Buí	1891	veuda	M. Almeida Hernandez (1)	1896	mardat
		Maria Sumastre Caseny	1911	soltera		Joaquin Sumastre Caseny	1921	solter	Rosa Pujol Cauvet	1888	mardada
		Juan Sumastre Caseny	1912	solter		Maria Sumastre Caseny	1911	soltera	José Almeida Pujol	1930	solter
		Angela Sumastre Caseny	1916	soltera		Angela Sumastre Caseny	1916	soltera	Juan Almeida Pujol	1931	solter
		Filomena Sumastre Caseny	1918	soltera		Filomena Sumastre Caseny	1918	soltera	Isabel Almeida Pujol	1935	soltera
		Joaquin Sumastre Caseny	1921	solter					M. Correjero Martinez (1)	1902	mardat
C. Dossau	F. Boya España	Francisco Boya España	1870	veude		Francisco Boya España	1870	veude	Inés Alves Correjero	1910	mardada
		Francisco Boya Reita	1895	solter		Francisco Boya Reita	1895	solter	E. Estebanes Punsalar (1)	1921	mardat
		Genaro Boya Reita	1896	solter		Mercedes Boya Reita	1909	soltera	E. Punsalar Felón	1928	mardada
		José Boya Reita	1901	solter		Teresa Boya Reita	1911	soltera	Emilio Gonzalez Carnero (1)	1916	mardat
		Pedro Boya Reita	1909	solter		Isabel Boya Amiell	1920	soltera	Josefa Gonzalez Estrada	1917	mardada
		Mercedes Boya Reita	1909	soltera					Al. Cotela Gonzalez (1)	1918	mardad
		Teresa Boya Reita	1911	soltera					Rosa Mòla Cuy	1923	mardada
		Isabel Boya Amiell	1920	soltera					I. Rodriguez Beritezi (1)	1916	mardat
C. Dossau	A. Dugros ?	Manito Paba Mora	1888	mardat					Cincepción Vila Cantebre	1921	mardada
		Maria Cuy Mòla	1896	mardada							
	10 vivendes	46 estatjants				40 estatjants			45 estatjants		

Fig. 2
(1) Guàrdia Civila

Lòc e num.	R.Fiscau 1955	Padron 1950			Padron 1955			Padron 1945		
		Nòms e cognòms	An	Parentesc	Nòms e cognòms	An	Parentesc	Nòms e cognòms	Ans	Parentesc
Casa Cabau	C. Mola Gasia	Francisco Gallart Boya	1874	maridat				Antonio Mola Tarrau	1912	maridat
		Teresa Cuy Mola	1879	maridada				Candida Mola Gasia	1915	maridada
	J. Abadia Moga	Benedicto Amiell Moga	1882	maridat						
		Teresa Vilanova Amiell	1877	maridada						
		Juan Amiell Vilanova	1922	hilh						
		Miguel Amiell Vilanova	1924	hilh						
		S. Amiell Vilanova	1929	hilha						
		José Amiell Vilanova	1934	hilh						
	J. Sumastre C.	Joaquin Sumastre Caseny	1918	maridat						
		Genoveva Bringué Ariñó	1921	maridada						
		José P. Sumastre Bringué	1950	hilh						
		Mercedes Caseny Bui	1891	veuda						
		Nuria Jaquet Sumastre	1944	arrehilha						
	J. Val Bruna	Manuel Consul Barba	1897	maridat						
	(enroinada)	Teresa Farré Perot	1910	maridada						
		Maria Consul Farré	1939	hilha						
		José M. Consul Farré	1949	hilh						
	Teresa Cuy Espi	Maria Farré Pierol	1918	soltera						
		Emilio Caujola Vero	1913	maridat	Emilio Caujola Vero	1913	maridat			
		Marcelina Rosell Roca	1921	maridada	Marcelina Rosell Roca	1921	maridada			
		Ana Caujola Rosell	1949	hilha	Ana Caujola Rosell	1949	hilha			
		Dolores Caujola Rosell	1946	hilha	Dolores Caujola Rosell	1946	hilha			
		Nuria Caujola Rosell	1944	hilha	Nuria Caujola Rosell	1944	hilha			
		Mercedes Font Font	1880	veuda						
Casa rectorau	Avescat Seu	José Vidal Martinez	1917	solter						
		Agustina Call Campa	1917	veuda						
		Manuel Garcia Call	1947	hilh						
	F. Gallart Cyy	Francisco Gallart Cuy	1907	maridat						
		Adolfa Estrada Moga	1918	maridada						
		Montserrat Gallart Estrada	1939	hilh						
		Alberto Gallart Estrada	1943	hilh						
		Carmen Gallart Estrada	1948	hilh						
		Mª Traánsito Gallart Estrada	1946	hilh						
		Maria Juclá	1872	veuda						
		Manuel Roset Juclá	1923	hilh						
		José Cardona	1913	maridat						
		Isabel Roset Juclá	1914	maridada						
		José Cardona Roset	1940	hilh						
		Pedro Cardona Roset	1941	hilh						
		Carlos Cardona Roset	1944	hilj						
		Lolita Cardona Roset	1945	hilha						
		Angelina Cardona Roset	1940	hilha						
	7 vivendes	42 estatjants			5 estatjants			2 estatjants		

Fig. 3

DOCUMENTACION E BIBLIOGRAFIA

- BRUNET, S. *Les prêtes des montagnes La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime.* Aspet 2001
- *DIRECCION GRAL. INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO. Nomenclátor de las Ciudades, Villas, Lugares, Aldeas y demás entidades de población de España.* Madrid 1889
- *DIRECCIÓN GRAL. INSTITUTO GEOGRÁFICO,CATASTRAL Y DE ESTADÍSTICA. Nomenclátor de las Ciudades, Villas, Lugares, Aldeas y demás entidades de población de España.* Madrid 1933
- *FONDACION MUSÈU ETNOLOGIC DERA VAL D'ARAN. Montgarri. Ager e Aué.* Vielha 2003
- GOURDON, M. *A travèrs de l'Aran. Itineraire d'un touriste.* Paris 1994
- GRACIA DE TOLBA, J. FCO. DE *Relación al Rey Don Phelipe III nuestro señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran, de los reyes que le han posseydo, sus conquistas, costumbres, leyes y gobierno.* . Huesca 1613
- MADOZ, P. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar. Valle de Aran.(1845).* Vielha 2001
- MÁRQUEZ PÉREZ DE AGUIAR,M. *Memória acerca del Valle de Aran. Girona 1878*
- MARTÍNEZ DE BAÑOS, F. *Hasta su total aniquilación. El ejército contra el maquis en el Valle de Arán y en el Alto Aragón, 1944-1946.* Madrid 2002
- POUJADE, P. *Une vallée frontière dans le Gran Siècle. Le Val d'Aran entre deux monarchies..* Aspet 1998
- ROVIRA, J. *La penetració durant el Bronze Final de les influències Nord-pirinenques cap a l'interior de Catalunya i el seu impacte.* 2 Col.loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà 1975
- *SABARTÉS I GUIXÉS, J.Mª. Població i territori a l'Alt Pirineu Català.* Tremp 1998
- SÁNCHEZ AGUSTÍ, F. *Maquis a Catalunya. De la invasió de la Vall d'Aran a la mort del Caracremada.* Lleida 1999
- SANLLEHY I SABI, Mº.A. *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran s.XVII-XVIII .* Barcelona 1996
- SOLER I SANTALÓ, J. *La Vall d'Aran (1906).* Tremp 1998
- ZAMORA, FCO,DE. *Notícias que se desean adquirir para la Historia de los Pueblos de Cataluña. Interrogatorios.* 1789

Ajuntament de Naut Aran

- Registres Fiscaus de 1921 e 1952
- Padrons municipaus de 1930, 1940, 1945, 1955 e 1960

Articles

Istòria

Montgarri

Francesc Company

Prumèr poblament

Segontes Pericot es vals deth Pirenèu e dera Cerdanha sigueren abitades per pòbles d'origina septentrionau en tot formar era civilizacion francocantabrica deth paleolitic superior, que se convertiràn en pastors pendent eth Neolitic e engendraràn era cultura pirenenca calcolitica d'a on vengueren es bascs. Atau coma ac remèrque er istorian Ramon d'Abadal es prumèrs pobladors der èish pirenenc sigueren uns pòbles de pastors venguts dera Euròpa centrau hè uns 4.000 ans. Es arenosis e andonosis que trobèc Anibal ena sua marcha entà Roma, segontes mos conde Polibi, èren redescendents dirèctes d'aqueri prumèrs pobladors coma tanben ne son es d'Aran actuau e logicament es de Montgarri. Era existéncia de bòrdes de pastors abitades temporaument pòt vier de tan luenh coma es 4.000 ans qu'auem hèt referéncia.

Eth Santuari de Montgarri e es cases deth Dossau o de Montgarri

Ei evident qu'existís ua notabla diferéncia entre eth Santuari e es cases. Ua simpla observacion mo'n harà encuedar de qu'es dus bastiments non sigueren realizats amassa coma se se tractèsse d'era bastida d'un pòble. Ei per açò que tractaram desseparadament çò que prumèr siguec eth Santuari e despús es cases.

Eth Santuari

A compdar deth sègle XI e enquiath XIII se dèren ua sèria de hèts politics, economics e religiosi qu'afavoriren era bastida des glèises e capèles enes vals pirenenques. Èm en 1060. En aquera epòca, era Val correspon ar avescat de Comenges, que despús dera des.hèta dera Lugdunum Convenarum en 584, pr'amor d'ua luta dinastica entre es visigòts Gontran e Gondowald, ara començaue a lheuar eth cap.

Era glèisa se trape en ua marrida situacion e ua reforma a hons s'impausaue. Atau ac entenec eth monge Hildebrand que quan artenhec eth papat tamb eth nòm de Gregòri VII comencèc era nomentada Reforma Gregoriana. Un des qu'ac entenec mielhor, encara que tamb bèra exageracion, eth qu'alavetz ère avesque de Tolosa, que seguint es orientacions deth papa Gregòri, auie amassat ath sòn torn un grop de clerges joeni, tamb desirs de renovacion que practicauen, en tot seguir a Sant Agostin, ua vida en comun, prauba e exigenta. Entre aguesti joenei i ère Bertrand de l'Isle, dera noblesa gascona, arrèhilh deth comde de Tolosa. Èm en 1070. Bertrand lèu subergessec pera sua prudéncia, saviesa e austeritat e quan eth clergat dera alavetz nomentada Convenès auec d'escuélher un nau avesque, per defuntament der anterior, s'adreçaràn ar avesque de Tolosa coneishedors de çò qu'aquiu se codie. Non auerem guairi dobtes de qu'eth joen Bertrand ère eth mès avient. Per un costat arraiczat ara noblesa, que tostemp daue un prestigi, per un aute daue clares mòstres de saviesa, prudéncia e espiritualitat. Tot just anonciaue un avescat, coma atau siguec, que convertirie Comenges en un lòc de pelegrinatge, cultura, umanisme e riquesa espirituau. Mos trobam en 1073. Eth nau avesque Bertrand balhe ua gran embentida ar avescat: bastir era naua catedrala, eth claustre e era ciutat episcopau. Artenhec açò a compdar

de 1110, acoratge era bastida de glèises e capèles ena sua àmplia diocèsi e hè ua especiau mencion a Aran. Bertrand moric en 1123 mès auie creat escòla e era sua òbra contunhèc. Ara setmana d'enterrat ar avesque Bertrand ja ère tengut coma sant e era nomentada des sòns miracles, bèri uns registrats en Aran, s'escampilhèc per toti es lòcs. Començaràn es pelegrinacions, es d'Aragon pera Alta Ribagòrça, es de Palhars en tot seguir era Noguèra Palharesa e atau nèish era capèla de Montgarri, com un besonh de qu'es pelegrins tròben un lòc entà rehèr-se en sòn long camin tà Comenges e aquiu tròben era Mair de Diu de Montgarri que les da anims entà contunhar. Èm ath torn de 1030. Aguesta data coincidís perfèctament tamb es tradicions deth pastor dera vegada, eth bon frare francés o era marquesa de Balmaseda. Eth clèrgue o clèrgues, qu'atiegen as pelegrins se vederen desbordats e sigueren dilhèu es templèrs, qu'auien estat introdusits en Aran eth 1144, es que bastiren e cuedèren deth prumèr ospici. Ans despús, mai de 1312, es templèrs son substituïts en tot Aran per espitalèrs de Sant Joan e eth 1323 Montgarri demore vinculat ara parròquia de Gessa. Comence ua naua etapa. Aguest cambi supausarà un increment dera importància dera Mair de Diu de Montgarri. Ara era capèla passarà a depéner deth vicari de Gessa que ne serà eth rector, en tot entamenar-se es pelegrinacions e es celebracions marianes pròpries deth lòc.

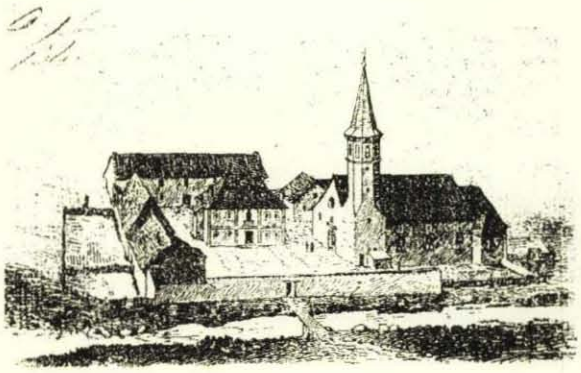

Es hèstes religioses de Montgarri

Dera "Consueta" dera parròquia de Sant Pèir de Gessa, fòli 121, cuelhem çò que seguís: Es dues hèstes dera S.S. Vèrge Maria que se celèbren en Montgarri son: Era Assompcion e era Nativitat.

Mes de junhsèga

"Eth dia dus de junhsèga (sic), dia dera Visitacion de Maria Sma., se va en professon tà Montgarri. En arribar ena Creu de Hèr, que i a abantes deth santuari, se demoren totes es professons de Pujòlo. Despús d'auer-se posat un shinhau, es Reverends "caperans" se revestissen en tot amassar-se es professons en ua soleta: toti ajolhats en direccion tath Santuari, eth caperan de Gessa (donques ei dejà en sòn territòri o laguens dera sua parròquia) entone eth Salve Reg. E seguissen toti, ditz eth versicul e oracion e ara seguida entone er Imne Ave Maria stella ... contunhe era professon e arribats en petit oratòri dera Mair de Diu (capèla de Santa Anna?), a on deu èster eth vicari (de Montgarri) entà recéber es professons. Eth caperan de Gessa se revestís tamb era capa pluviau qu'aqueth portaue e en tot acarar-se tath petit oratòri, eth madeish caperan cante era "Aña" (Antifona) e versicul de Laudes deth dia amassa tamb era Oracion, Famulis tuis etc, e despús contunhe era professon. Arribats ath pè der autar çò de madeish, eth caperan deth Santuari place era Vera=Crotz ath miei der autar, eth versicul Ora pro nobis De Genitrix e puge eth missau entà cantar era oracion deth dia. De seguit mos dèishe eth pluviau, cante es Goigs dera Mair de Diu e toti se retiren, coma ua mieja ora entà posar-se enquia que s'a de començar era missa. Aguesta missa tot soent celèbre eth caperan deth Santuari en tot aplicar-la pro s.populis de Pujòlo, dan cadun 5 pessetes annaus d'estrea.... En aguesta missa se hè aufertòri ara Mair de Diu petita e çò que se recuelh ena plata a estat tostemp un dret deth caperan. Acabada era missa... eth caperan cuelh eth pluviau e era Mair de Diu petita, e se hè ua professon tath pradet en tot dar un torn e arribats ath deuant dera pòrta dera Glèisa de cara tath pòble... eth pòble venère era Mair de Diu de mans deth caperan, e tamb çò que s'amasse en aguesta veneracion coma en aufertòri de Missa d'aguest dia ei un dret qu'apertien sonque ath Caperan" Aguesta Consueta ei deth 1816...

Per d'auti informes liejuts sabem que per aquera data es professons prenien eth retorn entà casa entàs tres dera vrespada, ora que semble avienta entà arribar enes sòns diferenti pòbles ath ser.

Remèrca: se cre avient explicar coma se desvolope era nomentada hèsta ena actualitat.

"Mes d'Agost"

"Entara Assompcion de Maria Sma., eth caperan de Gessa a d'assistir ara anèxa de Montgarri. Uns dies abantes d'aguesta hèsta eth caperan de Gessa convide a dus caperans de Pujòlo entà assistir en Montgarri, en tot que van alternant cada an. Tara vrespada deth dia 14, entàs dues ores, se canten solemnes Vrespes... Acabades es vrespes, cuelh eth caperan era Mair de Diu e en tot cantar er imne Ave maris Stella hè era professon en tot seguir eth madeish cors e tot dera madeisha manèra qu'eth dia dera Visitacion. Eth dia dera Assompcion ena Missa Grana ara qu'assistís mès era gent deth país poirà díder-se entre es 10 e 11 ores. Aguesta Missa l'a de celebrar eth caperan, en era i a aufertòris tamb era mare de Diu, non se crube estrea per aguesta Missa, mès er aufertòri tostemp a estat e ei deth caperan. Acabada era missa de Diu (petita) e en tot cantar er imne Ave maris Stella se hè professon tot en madeish lòc e dera madeisha faiçon qu'en dia dera Visitacion. Quan acaben es foncions d'aguesta hèsta, se'n van a dinar e en acabar (que deu èster pres) ei antica "consetud" qu'eth caperan de Gessa da des hons deth Santuari era aumòina de 6 pessetes a cadun des dus assistents Rvds. Caperans de Pujòlo qu'auie convidat entà ajudar-lo enes sues foncions. Ara seguida se passen a véner ath mès avient o a publica subasta eth bestiar, hormatges qu'es devòts an hèt present ara Mair de Diu, hèn qu'es prendes queiguen tostemp deth major "postor", sense hèr absoludament cap de gènre de diferéncia ne particularitat, ei parion "postor"espanhòu com francés. Eth dimenge dempús dera Assompcion, eth caperan lògue es Quistes deth santuari de Montgarri en lòc deth cementèri de Gessa e ara gessuda de Vrèspes deth predit dia. Ara seguida se hè signar ad aqueth o aqueri un document en qué figure era quantitat assegurada, e, en sòn temps aurà de satisfar ath Santuari ei a díder ath sòn caperan, fòli 124. Ei còpia: "Doy fe Jacinto Torrent Pbro."

Enquia aciu çò que trobam enes libres gleisèrs. Des Quistes de Montgarri ne parlaram en acabar eth raconde dera hèsta deth 15 d'agost. Mès er an 1882 e 1883 Montgarri auec un visitant d'excepcion: eth caperan e poèta Mn. Jacint Verdaguer. Er an 1882 i arribe eth 18 d'agost en tot vier de Boren e Issil. Era etapa d'aqueth dia acabe en Gessa, e en raconde d'aguesta excursion non mos parle de Montgarri, mès era cuèrta estada lo deuec impactar fòrça pr'amor qu'en estiu de 1883 premanís ua naua gessuda peth Pirenèu, prevé d'arribar en Montgarri entath 15 d'agost, balhe coma adreça as sòns amics eth Santuari entà qu'aquiu li envien era correspondéncia.
D'aguesta estada, en sòn quadèrn de nòtes, ne hè ua suenhada descripcion dera hèsta dera Mair de Diu. Comence atau: " En Montgarre escrich aquestas ralles la vigilia del 15 d'agost".

Coma digui, açò correspon ath caièr de nòtes. Mès coneishuda ei era carta que des de Montgarri mane ath sòn amic eth canonge Collel, que tamb eth pas des ans se convertirà en un enemic e que jos eth títol "L'aplech de Montgarre" se publique ena Veu de Montserrat e ena " Illustració Catalana" mès entà jo a mès fòrça descriptiva çò qu'anòte en quadèrn. "Hi he vingut per la pujada de sobre Bagergues; he vist la font del Garona, que un bou aixugaria, i la del Noguera. Mongarre es una de les hermites mes ben posades del Pirineu. A las 12 comensa d'arribar gent de Canejan; los pastors van ab un com solideo blau, negra o vermelh, que te el cim lineas irregulars que fan recordar la montera asturiana, tricot doble doble y esclops ab punta cap amunt, ben ferrats. Los pagesos vesteixen trajo de burell o blau des de la boyna fins els pantalons, que son mes anples que de costum; duen sabates grosses y un basto tan llarch com ells, que saben rebatre quan conve ab la forsa d'una catapultra, algunes barretinas bermellejan entre'ls barrets y boynas. Las donas, tan les espanyoles com les franceses, van vestides ab robas de colors virolats; estas duen lo mocador blavench, blanquinos o vert,

al voltant del cap a manera de corona. Unes n'hi havia (no se d'hont son) que vesteixen un trajo verament d'edat mitja: vestit casi negra y esporret, ab devantal groguench com l'ample cinyell de dues cintas qu'ls penjan fins a propo de terra, corbata blanquinosa y florejada, una caputxeta, o toca, petitissima, al cap, que'ls cau poch mes avall del coll, y damunt, una cofla bermella".

Era vegilha dera Mair de Diu, entàs 12 de mieidia, comencen a arribar "a rua feta" pes pòrts d'Òrla (aciu espaci en blanc se supause que volie díder Gireta), e d'Aneu, es hemnes tamb eth tistèr en braç, es òmes tamb eth morralet penjant ena esquia en tot tirar pes còrnes bèth mardan qu'engüege era vegada. A grops e hilères, se ve baishar entre es pins gent de toti es costats. Van a veir ara Vèrge e, despús, eth mossen administrador deth santuari , que recep ena pòrta dera casa, deuant d'ua taula cubèrta tamb un drap vermelh, es aumòines e misses que se li encomanen ara Vèrge. I a qui liure bèth present, uns un hormatge (un l'in vegi de 29 lliures), d'auti bèth anhèth o bèra oelha, qu'en tot belegar, va a amassar-se tamb era vegada dera Vèrge. Per cada aumòina se les balhe ua mesura de vin, present estranh, mès fòrça agradiu entad aqueth que ven de passar eth pòrt peth long e marrit camin, ena calorada der estiu.

Se canten despús, es vrèspes solemnes e se hè ua professon, en tot trèir deth sòn crambilhon ara reina dera val entà passejar-la, en trionf, entà mostrar-la as pastors e pagesi que se li encomanen. Coma retronís enes pinarres e auedans er imne preferit dera Vèrge, l'Ave maris Stella!. Coma escote era gent dera campanha aqueri melodiosi vèrsi, que non entenen, mès que les pòrten en còr! Era longa professon deth prat estant on un taure descurbic era santa imatge, se'n tornen entara capèla, e ena entrada es mossens s'arturen a cantar ues absòltes entàs devòts defunts, e, despús tornen ara Vèrge en autar. Canten es gòis, e comencen es cohessons.

Pera net, as hemnes, se les dèishe estar-se (per manca de crambes) laguens deth temple, que hèn retronir enquia nautes ores tamb imnes e cantics ara reina des anges. Fòrça passen era net en oracion, en tot venerar ua imatge dera Vèrge que se dèishe sus un pilaret ena barana deth presbitèri, e en tot anar soent de jolhs a punar es sues divines plantes, des dera pòrta de dehòra.

Ara trincada deth dia, se hè comunion generau, e coma un eisham d'abelhes en gésser deth brinhon, se'n van cadun peth sòn cant, en tot revirar es uelhs des des sèrres, entà veir un còp mès e díder adiu ara Vèrge de Montgarri, que non veiràn enquiar an que ven. Eri i tornaràn, entath romieuatge. Eri i tornaràn, mès jo non i tornarè pas, probablament: mès non serà pas per manca de volentat, donques me'n vau embelinat d'aguest país, plen de tradicions cristianes, ennamorat dera Vèrge e des sòns senzilhs, aimables, e sustot, plan cristians cortesans, es francesi e es espanhòus d'aguestes montanhes. Era Mair de Diu de Montgarri, que les capère ad eri, esten eth sòn benedit mantèu enquiara planhèra, tà ua e tara auta planhèra deth Pirenèu, e que hon eth gèu dera manca de fe que tanti còrs gèle. En ua auta plana deth quadèrn contunhe: " Eth dia dera Assompcion, entàs 10, canti er ofici, que siguec de tres caperans , en tot predicar eth rector de Gessa, qu'ei d'aciu, despús se hè ua auta professon, en tot cantar era Ave maris stella. Despús de meddia se n'anèren, coma diden es costums, grana part des francesi que i demorauen, entà passar eth pòrt e arribar entà casa sua a bona ora. Entàs sèt marcham, tamb mossen Joan, tà Montolieu...

Ua costum fòrça caracteristica des hèstes deth 2 de junhsèga e deth 15 d'agost ère eth repartiment dera caritat. En temps passat, acabats es actes religiosi, es praubi " grani e petiti" se metien en linha e se les balhaue era caritat de pan, vin e hormatge. Es sòs entad aguesta caritat gessien der arrendament des "quistes" de Montgarri. Actuaument ei er Ajuntament de Naut Aran qui se n'encuede dera caritat entà toti. Eth raconde de Verdaguer ei de 1883 e poiríem díder qu'enquia 1928 es hèstes de Montgarri se desvolopèren d'ua forma fòrça semblanta. En aguesta data se barre era casa des caperans e es causes càmbien. E siguec despús de 1936 quan encara cambièren mès. Çò que non càmbie, mès siguec era multitudinària arribada des francesi e fòrça que venguien per Òrla s'alotjauen a Çò de Cabau

a on auien un lòc esplendit entà passar era velhada dera Mair de Diu sense qu'eth tarrambòri podesse eishordar as auti pelegrins. I arriben eth 14 tà meddia e aquera net ac celèbren abondosament. Eth dia 15, acabades es hèstes religioses, tornauen entà Çò de Cabau e contunhauen era sua particulara celebracion, que duraue tota era net, e londeman. Se'n tornauen entà França. Aguestes celebracions en ua prumèra etapa durèren uns 20 ans des de 1915 en qué François Mòla se maride tamb era pubilha dera casa, enquiath 1935 e se reprenèren eth 1941 despús deth maridatge de Candida de Cabau tamb Tòn Mòla e enquiath 1961 que moric Candida, excèpte era epòca ena quau Çò de Cabau siguec arrendada. Despús, Jusèp Mòga e uns amics de Salardú contunhèren era costum. Era vrespada deth 14 portauen en un camion es víuers e beuendes enquia Çò d'Esferiva e des d'aquiu tamb morralets enquia çò de Cabau. Aquiu premanien ua grana taula e demorar que venguessen es francesi que mès tard o mès d'ora segur que venguien . Eth bataclam duraue tota era net. A londeman toti entath santuari e eth dia 16, despús de grans adius e abraçades, toti entà casa. Açò ac hèren enquiar an 1968. Per aguesta data s'acabe era tradicion dera Assompcion. Quan en 1973 arribe en Salardú Mossen Ramon era còlha l'ahisque entà qu'acoratgèsse un aute còp aguest romieuatge a atau enquia ara.

Era hèsta deth 2 de junhsèga ei fòrça arraïcsada en passat sègle XX e tanben de tanta importància entàs francesi qu'inclús s'anonciaue enes diaris. "La Depeche du Midi" 24 de junh de 1989.

En aguesti moments laguens deth Santuari i participen e i a interèssi, ath delà de Gessa, deth comun de Salardú e Tredòs çò que represente conflictes soent. Per açò se creèc eth Conselh der Olivèr qu'actuarà coma un tribunau qu'escote es diferentes parts. Ajam tanben en compde qu'a compdar deth 1733, Montgarri comence a èster abitat d'ua manèra permanenta. Aguest Conselh ei format pes rectors des pòbles nomentadi e s'amassen, coma lòcs que se considère equidistant ena Pica de Salardú. Ei presidit peth rector de Gessa e ei qui a era darrèra paraula. Ei per miei d'ua amassada d'aguest Conselh que per prumèr còp auem donades precises des naues bastisses deth Santuari. "Avui dia 17 de Juny de 1769 en la Pica de Salardú ajuntat y congregat lo consell del Oliver Presidint en aquell lo Reb. Joan Adema Arcgipreste... hem convingut (considerada la utilitat) en posar al menos dient la construcció de una Borda per les ovelles, Bacas (aquet escriure la paraula vacas amb majuscula probablement esta relacionat en lo explica el P. Forcaud el 1645) y demes conveniencias de la Capella de Mongarri (encara sesa la "t"). " Ita est Adema Archypresbites". En aguesti moments en Montgarri ja i viuen d'ua manèra establa, 4 o 5 familhes e ei fòrça possible que Mn. Ademà acabada era bastida dera bòrda, o bòrdes, de referéncia, era espleita dera quau serà arrincada tamb eth dret der arrendatari de bastir-i un ostau, s'entamene era bastida , o restauracion, dera glèisa e era rectoria, de considerabla granor se consideram qu'ère sonque entà dus vicaris, e qu'er arrendatari auie era obligacion de hèr-i era despena durant tot er an. Arrendataris de Montgarri , que n'auem constància: 1775 Nadal Mola, de Montgarri, 12 ans 1803 Joan Cuy, de Montgarri, 60 liures 1839 Juan Abadia de Rosta, "Lo meu pare politich arrenda per nou anys tres senits de 3 anys cada hu lo hostal de Montgarri". Libre de casa Lobato

Problèmes e gròssi, quan en 1856 arribe era desamortizacion de Mendizabal. Eth santuari de Montgarri, exceptat era glèisa e era rectoria, ei venut en publica subasta, eth 17 de mai de 1856 a Casimiro Bertrand, vice consul de França en Lleida. Aguesta venda siguec entornejada en sòn moment de hòrta polemica donques per çò que semble siguec un present que bèth un dera administracion hec ath "tau" Casimiro Bertrand. Era escritura de venda se signèc ena notaria de Francesc Soldevila, Rambla Ferran, 14 Lleida, aué notaria Rico. Non a estat possible trobar era predita escritura ne eth prètz qu'eth vice consul paguèc, mès òc a estat localizada era escritura dera posteriora venda deth Sr. Bertrand a un "indian" d'Esterri d'Àneu. Per aguesta sabem çò qu'er estat venec e çò que comprenie a compdar d'ara, en lenguatge oficiau se ne dirà "Heredad de Santa Maria de Montgarri"

Dus dies despús dera prenuda de possession i auec amassada tamb er avesque Cisneros des fòrces viues d'Aran entà concretar aspèctes deth traspàs. Un document de 27 punts finaument consensuat per toti ne siguec eth resultat.

Francisco de la Dueña y Cisneros prenec, finaument possession d'Aran coma avesque d'Urgell en ua ceremònia ena quau recomane e ditz "... que no me sabra mal que sea solemne, puesto que en Barcelona y en el Principado se sabra todo, y al fin sera la última vez que se haga asi". Era lectura dera acta complèta ei fòrça interessanta. Ère eth 14 de junhsèga de 1805. Entà miei junh auie manat ua carta Mn. Joan Ademà archiprèste d'Aran ena quau se li hège saber " he resuelto al fin pasar a tomar la posesión en persona" e li balhaue cèrtes instruccions entath viatge e era estada. E li demane qu'eth dia 8 de junhsèga sigue en La Seu tamb cinc cavalheries entad eth e entàs acompanhants e tanben vengueren dus comissionats (un ecco e un aute secular "de ese Valle". Per çò que hè ath minjar ditz que " en teniendo truchas, pollos, perdices y un buen puchero con chocolate por la mañana y tarde y una cena ligera, estara todo cumplido, sin necesidad de llamar Cocineros de fuera". En aguesta estada l'acompanhe En Andres Romero de Valdes, "Oidor de Barna y Asesor de la Intendencia" tamb aunors e antiquitat d' "Alcalde de Casa y Corte.... "Coma sigue qu'enes aranesi aguesta estada les gessec un shinhau cara (En Francisco recomanarà qu'en Betren mos receben bèri consuls de Vielha, e non i hè pas arren qu'aqueth dia i age excès ena taula e i age en Vielha bèra hèsta de musica o de balh pera vrespada, tamb patz e bona encolia) mès entà deuant pactèren qu'es visites episcopaus "pagades", ua cada 7 ans; privades tantes coma volguen. Un dia En Francisco pescaue apròp de Les e quaquarrés que lo vedec, e sabie que non tocaue visita, arrupic eth nas, bèth un que l'acompanhaue esclaric rapidament que se tractaue d'ua visita particulara.

Mos trobam en 1789 an der inici dera Revolucion Francesa data importanta donc, ath delà des conseqüéncies sociaus e politiques qu'aueren lòc, representarà eth principi dera fin der avescat de Comenges e era posteriora integracion d'Aran en avescat d'Urgell. En aqueth moment ei avesque de Sant Bertrand Charles-Antoine-Gabriel d'Osmond qu'eth 1786 auie encomanat un cens deth clergat d'Aran d'aquera epòca, entà ua poblacion de 10.000 abitants, i auie 28 rectors e 91 vicaris. Quan es causes prengueren aires entàs clèrgues francesi, er avesque Osmond se recaptèc en Aran, tèrra estrangèra entada eth politicament parlant, mès des deth punt d'enguarda eclesiastic ère en casa sua. Aguesta situacion l'apariarà Napoleon mès entà deuant quan decrète qu'es termières politiques e eclesiastiques coïncidisquen. Tanben se recapte er avesque de Tarba. Non auem guaires donades dera sua estada en Aran mès semble èster qu'es francesi exerciren ua hòrta pression entà que les retornèssen er avesque refugiat tamb menaces d'empachar eth comèrç e era crompa des poblacions termières coma ère costum. Er endean s'establís en Londres e en 1801 eth Papa li demane era renóncia coma avesque de Comenges. En aguest 1801 se dan dues cirsconstàncies: per un costat eth Vatican desire redusir er abondós nombre de diocèsis que i auie en França e hèr ua concentracion des madeishes, per aute Napoleon ordene qu'es diocèsis coïncidisquen tamb es termières politiques. En junh d'aguest an se signe en París un Concordat e se mane ua carta a toti es avesques de França entà que renóncien as sues sedences. Er avescat de Peroinha e de Narbona s'adjunheren a Carcasona e eth de Comenges a Tolosa, des d'alavetz es avesques de Tolosa pòrten eth títol d' avesques de Tolosa e de Comenges. En aguesta linha, en 1802, er avesque d'Urgell renóncie ara Cerdanha francesa qu' apertienie ath sòn avescat. En aguestes entremieges ei quan Aran s'aufris ath avescat d'Urgell coma compensacion pera pèrta dera Cerdanha. Aguest aufriment se realize per part dera secretaria d'estat en carta signada en Aranjuez eth 23 de hereuèr deth 1804, e coma sigue qu'en era se parle de "compensacion d'Aran pera Cerdanha" en tot resumir un shinhau diram qu'er avesque d'Urgell contèste que se se tracte d'aubedir èm d'acòrd mès de compensacion arren d'arren, " porque la Cerdeña perdida es un territorio agradable y

espacioso que dista una jornada de buen camino de esta capital; y el Valle de Aran es un territorio sumamente aspero que dista de aquí tres jornadas del màs escabroso y horrible Pyrineo"...
"la Cerdaña, por sus Curatos pingues, Beneficios, Capellanias, visitas anuales y otros productos fixos, rendia anualmente a esta pobre.... cerca de mil ducados y el Valle de Aran no puede rendir ni cien"... "la Cerdaña, en fin, vivia sujeta al ordinario ecco de los Obispos de Urgel y a sus reglas y modales..... y el Valle de Aran abunda en privilegios y fueros propios" 23 de Marzo de 1804. Francisco Obispo de Urgel. Quan mès entà deuant definitivament eth clergat d'Aran depenec der avescat d'Urgell costèc bèth temps tà que s'enternisse as sues normes.

Aguest cambi, non hè pensar que siguesse en aquera epòca que se constituïssen naues bastides en Montgarri. Atau se contunhe tamb era capèla e er ospici. Cau remercar qu'entre era pòrta der ospici e dera capèla, que demoren cara a cara, i podien auer escasament 10 passi, causa rasonabla se s'a en compde eth torbeg e nheuades que de miei de noveme a miei abriu auien de tier es qu'aquiu i viuien. Er ospici ère format de planta baisha a on ère de supausar i auie eth bestiar, planta tamb un dormitòri generau e crambes entàs caperans e en especiau entar archiprèst, e humaralet entà desparièrs usatges. Ara auem de hèr un saut en temps e calar-mos en ua epòca en qué lèu tot son suposicions degut a qu'era absència de documents ei lèu absoluda. En un indeterminat an deth sègle XVI, Gessa cedís ath comun de Salardú e Tredòs era montanha de Riu "en cuya falda se halla la capilla de Montgarri". Pera situacion geografica que se nos balhe ei de supausar qu'aguesta ei era montanha que i a ath darrèr deth Santuari encara qu'aguest nòm non i apareish en cap plan actuau. Demore concretat que Gessa se resèrve era administracion deth Santuari e que cedís per un ral ar an que se pagarà cada 15 d'agost en gésser de missa. Es proòms de Gessa se metien en linha en un costat e es de Salardú e Tredòs en aute, alavetz un d'aguesti s'auançaue e balhaue eth ral as de Gessa. Non ei clar eth motiu d'aguesta cession que serà hònt de peleges e garrolhes enes pròplèus ans. Era prumèra ath torn de 1600 en qué eth papa Climent VIII a de publicar ua bula ratificant que Montgarri ei ua anèxa dera parròquia de Sant Pèir de Gessa. Era dusau ath torn de 1750 e era tresau e mès violenta quan en 1760 es rectors de Pujòlo, ei a díder, Unha, Bagergue, Salardú e Tredòs ara tèsta de Mn. Fort s'aterniren dera rectoria de Montgarri, mès alavetz se trapen tamb Mn. Joan Ademà, rector de Gessa, que persutèc enquiath 4 de març de 1817 ua senténcia publicada en Barcelona e signada peth "presidente de su Real Audiencia" adreçada "Avos el Justicia del Valle de Aran", ditz qu'eth 1802 e eth 1807 se declarèc a favor deth caperan de Gessa e Montgarri eth possessor enes prerrogatives, drets e pagues que manifestèc competir-li en Santuari titolat dera Nòsta Sra. de Montgarri.

Non ei pas guaire clar se'n hèr-se aguesta cession se bastissen deja bèra ua des naues bòrdes e era naua glèisa. Era glèisa, atau coma ei ara, segur que non, mès ei possible qu'existisse ua bastenda intermieja entre era prumèra capèla e era actuau. E digui que non tamb pro certetat pr'amor qu'en 1642 se produsís ua visita de Comenges tà Aran e Montgarri. Er avesque de Comenges envie ath caperan Forcaud, missionèr entà que li hèsque un raport der estat dera glèisa d'Aran. Eth missionèr recep ua hòrta impression en percéber qu'en aqueri moments es caperans aranesi tamb ua absoluda independéncia deth sòn avescat e tamb ues costums que, entà èster prudents, taxaram de peculiares,com pòt èster eth hèt qu'era màger part des cases araneses volien auer un o mès hilhs caperans entà assegurar-se era subsisténcia, qu'es caperans sonque podien actuar coma tau enes lòcs de neishement, qu'obligauen as joeni, en cada orde que prenien a hèstejar (deth francés) a toti es caperans deth lòc, quan didien era prumèra missa auien de taulejar a toti es caperans deth terçon desparièrs dies, tanben auien de pagar ua determinada quantitat de sòs, senon non serien admesi, despús a participar deth despartiment des emoluments comuns dera parròquia. Er informe deth P. Forcaud signifique qu'eth 1646 er avesque de Comenges, Gilbert de Choiseul de Plessis-Paraslin envie ath clergat d'Aran ues naues ordenances qu'en un

començament sigueren aubedides, 75 ans mès tard aueren d'èster rebracades peth sòn successor Gabriel Olivier de Lubiere du Bouchet.

Eth P. Forcaud hè ua descripcion geografica d'Aran e mos ditz que mès enlà deth naishement deth Garona, existís ua devocion plan antica nomentada Nòsta Senhora de Montgarri, senhalada per fòrça miracles e pera grana quantitat de pelegrins que s'i apròpen. Se ditz ua causa fòrça singulara: " Quantite des vaches appartenant a la chapelle (estem al 1642 no parle ni d'eglise, ni de sanctuarie) n'ont d'autre pasteur ni gardien que le taureau, q'on y change de temps en temps et qui est comis par certaine forme de benedictions que les petres lui donnent devant la porte de l'eglise apres quoi, les sorten le matin pour les conduire au paturatge, tantot ça, tantot la, et les ramene le soir sans autre conduire, voir meme ne souffre que, aucune vache etrangere se mele au tropeau" Ara ben, e parlant des naues bastisses, ena basamenta dera glèisa actuau i a ua pèira que mos parle de 1634. Aguesta auesse podut èster ena façada dera glèisa intermieja de qué parlàuem adès. En libre de çò de Lobató, de Gessa, trobam: " Se daue as caperans, còssos e proòmes qu'anauen tara pregària dera N.S. de Montgarri e entàs que portauen era bandera crotz e lenterna, 25 rals" (1660)

Es "Quistes" de Montgarri

Quista: Arremàs d'aumòines qu'a dret a hèr er arrendaire, en nòm de certan sant, per miei d'ua promesa de certans galins de "viçaixits" pòt anar passejant era imatge deth sant d'ua casa a ua auta, e enquiath un pòble a un aute (senon lo trègen dehòra), e en tot crubar-li un tant entà profit pròpri." Eth qu'ac hège atau ère eth quistaire. De coma se celebraue era ceremònia der arrendament des quistes ja demore explicat. Era quista s'arrendaue " ath mès avient" (ei a díder a qui n'aufrie mès) Era prumèra notícia escrita des quistes de Montgarri date deth 1740. Entath mes de mai der endean se hège era liquidacion. De tota era recaptada prumèr se'n trège era quantitat prometuda, e era rèsta se despartie entre eth rector de Gessa e eth quistaire. Eth quistaire de 1848 siguec Joan Vidal que "digue" 35 durus e despús se'n despartic 24 tamb eth rector.

Ère format pes prats Yerba, Marinanha, Barge hòrt dera bòrda, herm Sola, tèrra Cosuga, montanha Sola deth Santuari totes es bastisses e ua petita mòla apròp der arriu deth Santuari. Tot amassa 359 jornaus, 156 Has. Coma era màger part des desamortizacions, aguesta tanben carrege grèus rambalhs. Eth nomentat comprador considère que tanben auie drets sus eth santuari e era rectoria e en aguest punt arribe era causa qu'eth rector de Gessa, temerós de que podesse emportar-se inclús era imatge dera Mair de Diu, la pòrte tà Gessa a on i siguec, ena parròquia de Sant Pèir, lèu dus ans. Esclarides es causes siguec sonque retornada en Montgarri.

En gèr de 1872 Andrèu Sala Castells, naturau d'Alos, marchant, domiciliat ena Habana, Cuba, tamb passapòrt num. 11 liurat eth 1 de junhsèga de 1871, crompe a Casimiro Bertrand, per poders, era nomentada "Heredad" peth prètz de 19.250 pts. Bastisses e tèrres e 750 pts pes mòbles. Uns ans abantes e tanben des dera Habana, auie crompat es pardies dera prumèra bòrda Leon de Cabau. Mès entà deuant, en noveme de 1880 lo trobam en Esterri, tamb era cedula num. 24 e venent a Jaime Abadia Consul e Antònio Mòga Fònta era "Heredad" per 19.500 pts mès 500 pts pes mòbles. Posteriorament Jaime Abadia la venec a Juan Abadia e aguest a Jaime Abadia Moga maridat tamb Dolors España.

Non sabem pas guaire de coma ère era vida des arrendataris dera "Heredad" en aquera epòca. Mos cau anar entath sègle XX e poder parlar tamb persones que i viueren. Francisco Delamoga se guanhaue mès o mens era vida entath torn deth 1920 tamb ua botigueta en Unha de víuers e coma qu'es tempsi non èren massa grassi era causa non foncionaue deth tot. I a qui portaue un pecotin de gran entà escambiar-lo per ua mesura d'òli, i a qui hège ajonhar es porcèths entà poder escambiar eth gran. Atau quan li aufriren era possibilitat d'anar entar ostau coma masovèr, tamb era sua hemna non s'ac pensèren guaire.... Era sua hilha Angela auie 15 ans. Èm en 1923. Coma

toti es joeni de Montgarri hègen soent escapades entàs hèstes de Salardú e aquiu coneishec eth que serie eth sòn òme, Gaston Consul. Pairs, hilha e gendre portèren er ostau, a on per aquera epòca i auie fòrça trabalh e animacion. Quan auien fòrça trabalh logauen a bèra persona. Un des que i siguec ua tempsada (1934) siguec Josep Estrada, mès entà deuant i anarie tota era sua familha. Era paga en aquera epòca ère d'ua pesseta ath dia, eth minjar e eth caucèr. Gaston e Angèla i sigueren enquia mai deth 1936. Se relacionauen fòrça tamb es de Cabau tamb qui se comunicauen per miei de senhaus tamb pèces de ròba blanca. Atau coma demore dit en un aute lòc, Montgarri en 1928 demore sense caperan fixe çò que represente era pèrta d'escolaritat dera mainadèra e açò dilhèu influïc ena sua decision de marchar en auer tres hilhes petites. Felip Estrada e era sua hemna Madalena auien auut ua cordiòla de hilhs. Er an 1937 en plia guèrra, es causes pintauen magres e en tot anar de masovèrs entà Montgarri vedien, assegurat coma mendre, eth neuriment entara sua familha. Èren ueit e es pairs, e en èster tanta gent entà trabalhar non ei pas estonant que s'embarquèssen tamb tant de bestiar. Aueren 100 oelhes, 40 vaques e 10 cavales. Es oelhes èren totaument sues e era rèsta, coma de costum, a mieges (Açò explique qu'eth prumèr viatge qu'anè tà Montgarri en 1964 ena part baisha der ostau a on i auie es bòrdes e encara ère en pè i vedies un long rastilhèr que m'estonès fòrça) Un banquèr escapat dera Barcelona revolucionària deth 1936 e qu'anèc a quèir en ostau hec de mèstre entà toti en aquera epòca.

Marchèren en an 1947. Eth nau masovèr siguec Benito Amiell. Amasseren uns 5000 kgs de horment que portauen a mòler en Salardú ja qu'era mòla der ostau ja non foncionaue. S'i estèren enquiath 1951 epòca en qué eth prètz deth bestiar, principaument eth cavalam, auec ua hòrta devarada. Aguest bestiar enquia alavetz auie estat fòrça important entath trabalh dera campanha, mès era arribada des prumèrs tractors provoquèren grani cambis. Era hèira mès importanta deth torn ère eth de Salàs, Palhars Jussà. Bèri uns de Montgarri, entre eri es Amiell, es Laurenç e es Esferiva, auien anat entad aguesta hèira a véner o crompar bestiar. Eth viatge auie ua durada de tres dies, mès tres dies de hèira e era tornada. Era prumèra net la hègen en Alòs, era dusau en Sòrt e era tresau ja dromien en Salàs. Tot amassa entà véner o crompar un o dus animaus. Aguest ère er estil de vida que se portaue en Montgarri en aquera epòca. Quan eri marchèren vengueren es Cardòna d'Alòs, enquiath 1953, epòca en qué se barre er ostau e tanben es darrères cases de Montgarri: es de Joan Gran, Laurenç, Viu. Es Cònsol marchèren ena tardoada de 1954 e tanben es Roser que des deth 1949 auien arrendada era casa Escuish. Sonque demorèc abitada era de Cabau.... mès aguesta ei ua auta istòria.

Es cases de Montgarri

Poblament

Deuie èster a miejans deth sègle XVIII quan uns pastors qu'enes estius amiauen tot soent es sues vegades entàs peisheus deth Horcalh e Montoliu, e en iuèrn passauen tot soent era sason enes bòrdes qu'auien en Montgarri, determinèren, dilhèu cansats d'anar tostemp d'un costat entà un aute, virar aqueres bòrdes en demorances lèu fixes. Dilhèu pera madeisha epòca, bèri joeni de Bagergue, Unha e Salardú, principaument, vedent qu'era vida pintaue magra enes sòns pòbles, voleren provar de tirar entà deuant en aqueres planhères. Andús auien ua petita ajuda tamb era existéncia, encara qu'a ua cèrta distància, dera capèla de Montgarri e deth sòn ospici abitats permanentament des de 1130 naut o baish. Ei probable qu'aguesti dus motius sigueren es principaus entath poblament de Montgarri.

Er explic, per un aute costat plan estenut entre es vesins de Montgarri deth sègle XIX, de que sigueren uns mòros escapats dera acaça cristiana es que fondèren Montgarri ath torn deth sègle XV, non a massa fondament, s'auem present es advèrses condicions climatologiques deth lòc, qu'es nòms que i trobam an lèu o bric d'ascendéncia araba e qu'ei fòrça inversemblable qu'aguesti mòros anèssen a installar-se en un lòc a on, a cuerta distància i auien ua capèla tamb frares e un camin pro mautat pes pelegrins. Er abitatge d'ues bòrdes per part de persones de un aute pòble non serie

exclusiu de Montgarri. A Àrreu aguest hèt ei plan documentat. Des cases de Montgarri sonque n'i a dues qu'es sues origens non semble qu'agen estat ua bòrda. Era Casa de Val (aué refugi Arnalot) de tet esbaussat e plafon baish, e era Feriva de fòrça bona planta e dubertures. Ei era casa mès antica. Siguec bastida en 1733 e abitada tostemp pera madeisha familha des Cònsol, enquiath 1953. Se mantenguec lèu intacta, per dehòra, enquiath 1999. Ara dera façada originau ne deu demorar un 1/3. Es origens de çò de Cabau tanben sigueren ua bòrda e sus es sues pardies se lhèue era casa actuau (1887)

Montgarri ei a 1650 m. de nautada a uns 27 km. d'Estèrri d'Àneu, lòc a on s'anauen a provedir, abantes non queiguessen es nheuades, en octobre entara hèira de santa Terèsa. Eth camin ère, e ei, relativament de bon hèr sense nhèu. De Bagergue e Salardú i a 12 km. Es deth pòble i anauen plan soent peth Dossau enquiath neishement deth Garona. Es de Cabau e eth Santuari per Parros. Alavetz entà Salardú pera bòrda de Pèir e eth solan de Salardú e Tredòs, tà Bagergue peth dejós dera Roqueta e en tot seguir çò qu'aué ei eth GR211. Ues tres ores naut o baish depenent deth temps e dera nhèu.

Des cases de Montgarri, de bères ues ne sabem fòrça causa en tot auer estat possible tornar a bastir lèu tota era sua istòria, de d'autes sonque n'auem bèri trèts. Açò dempús de fòrça circomstàncies coma per exemple: era menimositat tamb qué es sòns proprietaris anotauen es hèts, es ans que siguec abitada, era memòria que n'an o non n'an es qui i viueren o es amics e familhars qu'agen podut trobar per Aran, eth Palhars e era Ribagòrça

Començaram eth nòste recorrut des cases de cogant a autant en tot vier de Parros.

Era casa Cabau. Nautada 1715 m.

A, peth deuant, era montanha deth Dossau e peth darrèr, era sèrra de Bandolèrs camin deth pòrt d'Òrla (2-3 o.) Quan en Dossau i a laueg, qu'anauen a parar ena Noguera, era petada de veires ère seriosa. Fòrça hèts dera sua vida demoren mercats, coma veiram pera proximitat d'Òrla.

En principi se tractaue d'ua bòrda abitada temporaument e atau apareish en bèri escrits coma en "Bòrda Leon" o "Borda Leon de Cabau" èm en 1700. Coma bòrda apariada e abitada mos cònste en 1750. En 1835 i viuie Leon Mola. Er ereu ère eth sòn hilh Antònio mès aguest renoncièc en tot reclamar era part que li corresponie: 800 liures araneses corresponentes a 1482 pts segontes cònste en registre. Eth pair cedic era proprietat ara sua hilha Maria mès aguesta acabe per vener-la entà poder pagar retenença legau deth frair e encara i auec de híger sòs, donques eth crompador ne paguèc 1405 pts. Eth crompador siguec, ja n'auem parlat adès, er "Indiano" d'Alòs, Andrèu Sala, establit ena Habana. Un aute frair de Maria ère Manuel que se maride tamb Trinitat Gallart, de çò de Viu, de Montgarri. Aueren un hilh, Francesc. Era mair enveudèc e partic tà França; temps dempús la seguic eth hilh. Ans dempús tornarà entà Montgarri tamb eth nòm de François e se maridarà tamb era pobilha dera naua casa Cabau. Era mielhor novèlla dera vida ei era madeisha.

En tot tornar un shinhau entà darrèr. Quan Maria se ven era casa, 1879, a un hilh Jusèp, futur Jipet, de 16 ans que s'està a víuer en Montgarri e trabalhe enes mines deth Horcalh, prumèr coma picador, despús coma traginèr, entà véner ara gent des mines aquerò que les mancaue. Cada còp qu'anaue de Montgarri entàs mines passaue per deuant dera qu'auie estat casa sua o de çò que ne demoraue, donques es tèrres èren barètes e era bòrda s'auie cremat.....

Eth Santuari de Montgarri

Mn. Jusèp Amiell

Mn. Cinto Verdaguer estèc en Montgarri es dies 14 e 15 d'agost de 1883. En un des sòns escrits mos ditz: *"Poques ermites conec més ben situades... Entre les dotze i la una de la tarde d'ahir començaren a baixar dels ports la gent de l'atra banda del Pirineu, que son els qui quasi per complet fan l'romiuatge"*. Se referie ath romieuatge deth 15 d'agost.

Es montanhes, d'un temps tà deçà, son frontières entre estats; temps enlà junhien ara gent que demoraue enes dus costats. Es sòns interèssi èren comuns e per açò se hègen tractats o patzeries entà ajudar-se. Per tot açò, enes lòcs de pas des montanhes i trobam espitaus, ostaus, refugis... entà atier ara gent enes longues e dures caminades. Atau, en nòste parçan, i trobam er Espitau de Vielha o de Sant Nicolau, era capèla dera Artiga de Lin, eth refugi des Ares, eth santuari de Montgarri, etc.

En aguesti lòcs protegits peth rei e cuedats pera Glèisa, i auie, enes mès importants, deodats o monges (non clèrgues) tamb un caperan ath sòn deuant. Montgarri ère un lòc estrategic de comunicacion entre era Val d'Aran, eth Palhars e eth Coserans; ère un lòc de boni peisheus entath bestiar. Era antiquitat deth pas de persones e de bèsties ac pròven es enterraments megalitics, que trobam dessús de Parros, e es pèires hicades ath long deth Plan de Beret.

Ena nauta edat mieja, quan eth cristianisme se hec fòrça present enes nòsti parçans, trobam en Montgarri un lòc de culte ara Mair de Diu.

Quan aué arribam en Montgarri sentem ua estonanta e agradiua impression. Vedem en miei d'un bèth e verd paratge d'aigua, bòsc e prat, ua glèisa de granes dimensions tamb eth sòn proporcionat e ben quilhat campanau. Vedem ua glèisa sense pòble ath sòn torn. Eth petit pòble de Montgarri ère a uns centenats de mètres; un pòble, aué desapareishut, que neishec mès tard qu'eth santuari.

Es dues glèises de Montgarri

Era longa istòria de Montgarri la vedem en entrar ena glèisa, a man quèrra, en ua amagada e bèra portalada romanica, rèsta dera glèisa deth S. XII, que remplaçarie ça'm par a ua auta mès senzilha e petita. Aguesta pòrta, relíquia que voleren sauvar-mos es que heren era glèisa naua, merite ua visita. A tres archivòutes tamb colones incises tamb es sòns basaments e capitèths. En intradòs des tres archivòutes i a tres inscripcions. En ua d'eres, era mès antica e ben trabalhada, se pòt liéger ua frasa biblica, Pe, 2,24, que ditz: VERE LANGORES NOSTROS IPSE TULIT ETH LIB(v)ORES EI(y)US SANATI SUMUS. Que revirat deth latin ditz: *De vertat Eth a portat es nòstes malauties e tamb es sues plagues auem estat guaridi.* Ues paraules endonviades en un santuari a on era gent cercaue eth guariment entath còs e entar esperit. D'aguesta vielha glèisa sauvam, amassa tamb era pòrta d'entrada, tot eth sòn mur que daue tara part de meddia, d'uns tres mètres de nautada, tamb eth fris d'a on arrincaue era vòuta, dues hièstres, arcada e elements de capèles, qu'auie entara cara de meddia. Tanben s'an conservat dues bandes o contrafòrts interiors qu'ajudauen a sostier tota era bastissa, e en eres non manque era pèira de marbe trabalhada.

Auie era vielha glèisa aumens quinze mètres de longada, tamb uns quate mètres d'amplada, mides semblantes a d'autes glèises romaniques dera Val d'Aran. Eth temps portarà a ua recerca arqueologica entà trobar eth sòn basament a un mètre aprupètz deth solèr actuau. Tot eth mur que vedem siguec sauvat, en bastir sus eth, era naua glèisa.

Era naua glèisa, der an 1786, merite ua reflexion sus era sua istòria e eth sòn art. Admiram en era, a prumèr còp d'uelh, eth sòn volum e es sues mides proporcionades. Respon perfèctament ar estil coneishut tamb eth nòm de Restauracion Neoclassica, de formes grecoromanes. Siguec eth pròpri en bona part d'Euròpa en S. XVIII. Ei era unenca qu'auem ena Val d'Aran, hèta en aguest estil en tota era sua totalitat. Auem, òc, quauques ampliacions de glèises en aguest estil: Vielha, 1730, Vilamòs, 1816, Arròs, 1802, aguesta tota naua... En parçan deth Pallars trobam fòrça mès glèises semblantes ara de Montgarri: Estèrri d'Àneu, 1774; Espòt, 1760; La Pòbla de Segur, 1782; Sòrt, etc.

Dempús der estil barròc: S. XVI-XVII, en glèises e bastisses civiles, s'anèc a ua manèra mès senzilha de formes grecoromanes. Era glèisa de Montgarri, ena sua forma interiora, ei perfècta en aguest estil: 6 capèles lateraus, 3 a cada costat, tamb era tribuna corresponenta a cadua d'eres. En atri o entrada, jos era grana tribuna principau i a dus espacis lateraus: ena quèrra eth lòc entà batiar e accès as tribunes e era vielha pòrta dera glèisa deth S. XII, e ena quèrra, accès entath cloquèr e campanau.

Un element pròpri dera glèisa, que non se da en S XVIII, ei eth mantenement dera absida semicirculara, çò que li da ua singulara beresa. Voleren èster, dilhèu, fidèus ara vielha glèisa, en tot dar granor ara part interiora der autar o presbitèri, tamb un accès ara sacristia, ena man dreta, e a un espaci mès petit ena quèrra coma magasin.

Era vòuta deth presbitèri ei de forma de canon acabat en cresc. Era vòuta dera nau centrau e era des capèles lateraus son d'arèsta, emparades sus pilastres tamb arcs toraus. Ena arrincada dera vòuta i a un fris que seguís era nau centrau, plan pròpri des glèises d'aguest estil.

Era lum ena glèisa ven de granes hièstres dubèrtes enes tres capèles dera dreta e de sies petites hièstres que dan lum as sies tribunes nautes. Ua grana hièstra enlumène tot eth presbitèri e era lum dera vrespada entre pera rosassa dera tribuna centrau.

Era entrada dera glèisa, a diferéncia de lèu totes es glèises dera Val d'Aran, ei ena part de cogant, cò que non dèishe d'èster, maugrat sigue mès clàssic e armonic, ua pòrta dubèrta as vents de França, que bohen fòrt.

Es proporcions dera glèisa son granes e equilibrades. Eth campanau a ua elegància innegabla, sus basa quarrada repren, ara nautada dera glèisa, era forma octogonau. Ena part deth Palhars, mès qu'ena Val d'Aran, trobam aguesta forma en fòrça campanaus. Ei ben acabat, sonque cau guardar era darrèra cornisa o arturahuecs, tot hèt en pèira marbe ben trabalhada, coma se volesse díder, que non escassejauen es sòs. Ena sua part baisha e tanben ena façada dera glèisa i trobam fòrça pèires tamb diboishi e inscripcions deth S. XVII. Son pèires dera vielha glèisa. Quauques persones, enes longues ores d'estada en Montgarri, i deishauen eth sòn nòm e eth sòn art.

Motius que portèren a hèr ua naua glèisa

Era glèisa la heren grana. Quini motius i auie? Montgarri ère un lòc de pas de persones e de bestiar, lòc de pastors, de tiratge de husta des bòsqui, e en mei de tot açò ère sustot lòc de pelegrinatge, de culte, de devocion ara Mair de Diu, tamb grani romieuatges tres viatges ar an. Eth mau temps que fòrça viatges hè en Montgarri demanaue qu'enes grani romieuatges era gent podesse èster a cubèrt; gent i auie que i anaue eth dia abantes e es hemnes passauen era net e dormien ena glèisa.

Ua glèisa mès grana daue importància ath santuari, e en darrèr tèrme era devocion ara Mair de Diu ne gessie potenciada. Per ua auta part, era demografia des pòbles auie creishut e açò portaue a mès romieus entà Montgarri. Ena Val d'Aran ua grana part des glèises èren agranides. S'ena Val d'Aran er an 1716 i auie 778 huecs (uns 4.668 vesins) ath long deth sègle era poblacion creishec rapidament; er an 1869 s'enregistrauen 12.381 vesins (registres parroquiaus).

Mès tanben cau díder qu'ath deuant dera òbra que s'auie d'empréner, i auec ua persona, eth Dr. Mn. Joan Ademà, qu'a deishat ua fòrta peada coma rictor de Gessa e archiprèst de Garòs ensús. En Gessa era portalada dera

glèisa, der an 1816, pòrte eth sòn nòm. Auec un long rictorat; ja er an 1769, 11 de junh, trapam aguest document: *"En la pica de Salardú, ajuntat i congregat el Consell de l'Olivèr, presidint aquell lo Rvnt. Joan Ademà, archiprest i lo Sr. Prior ham convingut, caonsiderada la utilitat, en posar al menos dient, la construcció d'una bòrda per les ovelles, vaques i demés, convenient a la capella de Montgarri".*

Se bèth dia se trapèsse eth libre d'actes deth Conselh de Montgarri o der Olivèr, auríem era responsa a fòrça preguntes sus eth santuari. Aguest Conselh der Olivèr, que tractaue ahèrs de Montgarri, la compausauen vocaus des cinc pòbles de Pujòlo e les convocaue eth Rictor de Montgarri, e s'amassauen ena pica de Salardú.

Coma se financèc era glèisa

Ua pregunta qu'un se hè ei aguesta: ¿Coma se financèc eth bastiment dera glèisa? Arren s'a trapat, de moment, que mos dongue ua responsa. Sonque trobam ua informacion de Mn. Jacint Torrent, 16 de juriòl 1899, sus es drets de Gessa en Montgarri. En parlar de Mn. Joan Ademà ditz: *"Este dió grande impulso al Santuario, pues coadyuvado por sus parroquianos, edificó el magnífico templo, la casa para los arrendatarios, la casa rectoral y todo aquel caserío y cuadras que hay alrededor".*

Sabem qu'eth sègle XVIII siguec d'abondància:

- Ua patz politica seguic ara guèrra de succession 1705-1714, maugrat i auesse, dempús dera guèrra, ua fòrta repression tàs aranesi, que se meteren ath cant de Catalonha.
- Era poblacion creishec en tot triplicar-se en un sègle e miei.
- I auec un gran comèrç de bestiar entre França e Espanha.
- Era husta des bòsqui ère portada entà França, cò que generaue trabalh e sòs entàs pòbles. Era husta deth bòsc de Bonabè, passant peth deuant deth santuari de Montgarri ère arrossegada, per joatades de bòs, enquiar arriu Ruda; atau coma era husta deth bòsc dera Mata de Valéncia ère pujada enquiath cap deth pòrt dera Bonaigua e esbaussada en Ruda, d'a on peth sistèma de restancament d'aigua baishaue pera Garona.
- Eth santuari de Montgarri auie ua grana estenuda de tèrra, uns 400 jornaus, e vegades de vaques e oelhes. Er ostalèr de Montgarri podie hèr pèisher eth sòn bestiar en tot alternar tres dies en cada montanha dera Bartièra (montanhes de Tredòs e Salardú): Arriu Porquèr, Ruda, Vaquèira, Beret, Porera e Montanheta.

Tot açò, hijut sustot ara devocion ara Mair de Diu de Montgarri, que i auie en Pujòlo e en d'auti pòbles dera Val d'Aran e mès enlà, hec possibla ua ajuda ara òbra, qu'as nòsti uelhs ara mos ei estonanta.

Eth capelhan administrador

Enquiara desamortizacion der an 1835 i auie dus caperans, un d'eri administrador. Aguest se n'encuedaue de toti es ahèrs temporaus deth santuari: mantenement dera glèisa, relacions tamb er ostalèr, susvelhança sus toti es pactes, cambi de personau ath servici deth santuari, logar es pastors, inventari der auviatge quan cambiaue er ostalèr, quistes dera Mair de Diu o subasta des capeletes que recorrien pòbles de Coserans, deth Palhars e dera Val d'Aran. Acò darrèr siguec qüestions de descuta tamb eth rictor, que volie mantier era subasta en Gessa.

Eth sòn trabalh auec de cambiar fòrça, dempús der an 1835, ja qu'eth santuari perdec es sues proprietats. Era madeisha glèisa, era rectoria, passèren a mans der Estat. E en demorar en mans estranhes, non voleren es devòts de Montgarri, qu'era imatge dera Mair de Diu i demorèsse presoèra, e per açò siguec portada tara glèisa de Gessa, en tot se descutie

era proprietat deth santuari. Era parròquia de Gessa sabec deféner es sòns drets e li sigueren retornadi, aumens, era glèisa, era casa deth vicari e eth cementèri.

Dempús dera desamortizacion eth santuari non aurie dejà er esclat d'abantes, i demorèc un solet caperan administrador, non dejà sus es proprietats, senon sonque sus era glèisa e eth sòn entorn. Maugrat tot, es devòts seguiren ajudant tamb es sues aumòines, tamb es quistes, tamb es "pregàries" o romieuatges, e tamb es aihuèrtes de caps de bestiar, qu'èren metudi a subasta eth 15 d'agost, ena plaça dera glèisa.

Es tres granes hèstes der an

Era vida religiosa ère cuedada. En prumèr lòc es vesins deth pòble de Montgarri auien en santuari eth sòn lòc de culte: tara missa deth dimenge e tàs hèstes, e entà recéber es sacraments, e ath cant dera glèisa i auien eth sòn cementèri.

Ath long der an se i celebrauen tres granes hèstes, tamb fòrça gent. Tad aguestes hèstes i anaue, per dret pròpri, eth rictor de Gessa, e i èren convidadi dus caperans de Pujòlo entà coheissar. Aguesti dies èren tres hèstes dera Mair de Diu: eth dia dera Visitacion de Maria, eth 2 de juriòl (ara se celèbre eth 3 de mai), eth dia dera Assompcion dera Mair de Diu, eth 15 d'agost, e eth dia dera Nativitat de Maria, eth 8 de seteme. Tota era litúrgia o es actes que s'i hègen mos an vengut detalhadi en "consueta" o cronica, que d'aquestes hèstes mos hec Mn. Jacint Torrent, rictor de Gessa, er an 1899.

Vau era pena que ne demore constància en aguest escrit sus eth santuari. Ditz atau, virat ar aranés: *"Eth dia 2 de juriòl, dia dera Visitacion de Maria Santíssima, se va en processon entà Montgarri. En arribar ena Crotz de Hèr, que i a ara vista deth santuari, se demoren totes es processons de Pujòlo. Dempús d'auer reposat un moment, es reverends rictors se revestissen, e es processons s'amassen en ua soleta: Toti ajolhadi, en tot guardar entath santuari, eth rictor de Gessa (ei en sòn territòri, o ath laguens dera sua parròquia) cante era "Salve Regina" e seguissen toti, ditz eth versícul e era oracion en tot meter-se de pè, e de seguida entone er imne "Ave maris stella". Se met era processon en marcha e arribadi en petit oratòri dera Mair de Diu, eth madeish rictor cante era antifona e versícul de laudes deth dia tamb era oracion: "Famulis tuis" etc. E dempús se met en marcha era processon tamb eth madeish imne. Arribadi ath pè der autar, eth madeish rictor deth santuari met er Vera-crotz ath miei der autar, ditz eth versícul: "Ora pro nòbis Sancte Dei genitrix" e puge ena part deth missau entà cantar era oracion deth dia: "Famulis..." De seguida sense deishar era capa pluviau, cante es gòis dera Mair de Diu, e toti se retiren, coma ua mieja ora, a reposar enquiath moment de començar era Missa. Aguesta Missa l'acostume a celebrar eth rictor deth santuari, aplicant-la entàs cinc pòbles de Pujòlo, en tot recéber aguest cinc pessetes annaus d'aumòina. En aguesta Missa se hè aihuèrta tamb era Mair de Diu petita, e çò que se recuelh ena bacina a sigut tostemp un dret deth rictor. Acabada era Missa, eth rictor pren era capa pluviau e era Mair de Diu petita e se hè ua processon en tot anar entath pradet, ath quau se da eth torn, e arribadi ena pòrta dera glèisa de cara ath pòble, es fidèus venèren era Mair de Diu de mans deth rictor e atau çò que s'amassaue en aguesta veneracion, coma ena aihuèrta dera Missa d'aguest dia, ei un dret qu'apertien ath rictor.*

Mes d'agost. Entara Assompcion de Maria Santissima eth rictor de Gessa a d'anar entar anèxe de Montgarri. Uns dies abantes d'aguesta hèsta, eth rictor de Gessa convide a dus des rictors de Pujòlo entà anar tà Montgarri, de manèra qu'es rictors se vagen cambiant cada an. Ena vrespada deth dia 14, entàs dues ores, se canten vrèspes. Acabades es vrèspes, eth rictor pren era Mair de Diu e cantant er "Ave maris stella.." hè era processon, atau coma se hè eth dia dera Visitacion. Eth dia dera Assompcion, ena Missa grana, tara quau assistís era gent deth país; poirà celebrar-se entre es 10 e 11 ores. Tot se hè coma eth dia dera Visitacion, eth 2 de juriòl...

Tot se hè atau tanben eth dia dera Nativitat dera Vèrge, 8 de seteme, se i a assisténcia de pòble...

Contunhe era relacion de Mn. Jacint Torrent en tot explicar es obligacions qu'auie er arrendatari der auviatge deth santuari, abantes dera Desamortizacion e es obligacions der administrador dempús.

Proprietat e administracion deth santuari

En tota aguesta relacion, hèta per un rictor de Gessa, un a era impression qu'es sòns rictors anauen fòrça enlà enes sues atribucions sus Montgarri, e i auec ua cèrta luta, temps enlà, tamb es rictors de Pujòlo sus era proprietat deth santuari. Un rictor d'Unha, en un moment de feblesa dera parròquia de Gessa ne prenec eth mestreg, tamb un nomentament der avesque de Comenge. Tanben eth vicari adninistrador demanaue mès drets en senter-se massa contarotlat peth sòn rictor.

Dejà era Ordenança deth Bisbe de Comemge, der an 1769, amplament parle dera capèla de Nòsta Senhora de Montgarri. Ditz qu'eth servici ara capèla serà assegurat per dus caperans escuelhudi enes parròquies de Gessa, Salardú, Tredòs, Unha e Bagergue e en çò que tanh as Fondacions o Misses e ingrèssi dera glèisa seràn administradi pes dus caperans deth santuari o pes auti porcionèrs des cinc pòbles de Pujòlo. Era administracion deth santuari sera confiat as: archiprèste de Gessa, caperans de Montgarri, delegat des caperans de Pujòlo, prior secular de Pujòlo e delegat laïc des cinc parròquies, jos era presidéncia der Oficiau eclesiastic der Avesque. Aguesti formauen eth Conselh der Olivèr, deth quau s'a parlat mès ensús.

Totes aguestes precisions deth bisbe aubedissen ath domeni e drets sus Montgarri. Es rictors de Gessa, qu'en molti moments auien eth cargue d'archiprèste, portauen massa enlà es sòns drets sus Montgarri, en tot auer tanben conflictes tamb eth caperan administrador.

Ei per açò qu'eth bisbe d'Urgelh, er an 1904 dicte ues naues normes a on se definissen es atribucions, atau deth rictor de Gessa coma deth vicari administrador deth santuari, en tot méter era administracion jos era dirècta susvelhança deth madeish avesque. Ditz atau eth decrèt:

"Envèrs ara parròquia de Gessa e ath santuari de Montgarri dictam aguestes normes:

1- Eth caperan administrador deth santuari aurà es atribucions que seguissen:

a- Nomentament e destitucion des emplegats e vailets deth santuari.

b- Demorar ena casa destinada tath caperan.

c- Assignacion, peth sòn trabalh, de cinc centes pessetes annaus.

d- Dispausar e ordenar tot aquerò que se referís ath culte dera glèisa, venda de causes pietoses, e servici dera casa deth santuari.

e- Hèr er inventari de toti es ornaments e causes o bens deth santuari.

f- Hèr es compdes annaus, que presentarà ara aprobacion der avesque, enes dus prumèri mesi de cada an.

g- Portar es libres d'administracion, percéber es aumòines, rendes e aihuèrtes e pagar es despenes pròpries deth santuari.

h- Demanar autorizacion ar Avesque entà invertir en òbres, utisi deth culte o mòbles dera casa, quan era quantitat vage mès enlà de 500 pessetes.

2- Eth rictor de Gessa, tostemp que vage entàs actes que se celèbren en santuari, aurà era presidéncia e dret d'ostatge, coma tostemp e tanben aurà peishèu entara montura.

3- Er administrador convidarà toti es ans ath rictor de Gessa e as caperans entà que vagen tàs celebracions que se hèsquen en santuari, entath romieuatge deth 14 e 15 d'agost e ajudaràn ath vicari administrador segontes era manèra qu'ac hègen enquia ara. Per aguest servici eth rictor receberà cinquanta pessetes, e cadun des caperans dotze; auràn tanben er ostatge e eth minjar, que serà a cargue deth santuari.

4-Era subasta des quistes se celebrarà dera madeisha manèra qu'enquia ara per administrador deth santuari.

5- Eth rictor non s'ingerirà en cap de causa referenta ara administracion deth vicari.

6- Er administrador se n'encuedarà

especiaument de çò referent as Misses, en tot atier-se a çò dispausat pera Santa Sedença, en aguesta matèria.
Joan Laguarda, Bisbe d'Urgelh, an 1904

An 1871. Un gran romieuatge en Montgarri

Eth motiu d'un gran romieuatge sigueren es aumenatges que tot eth mon catolic hec ath Papa Pius IX, en complir es 25 ans de Pontificat, qu'enquia alavetz cap de Papa auie superat, sonque les auie artenhut Sant Pèir, prumèr Papa. Ath delà, Pius IX se trapaue captiu en Sant Pèir deth Vatican, donc auie estat despolhat des Estats Pontificis e açò botgèc es sentiments deth mon catolic.

Eth bisbe d'Urgelh, Jusep Caixal manèc qu'en diuèrsi lòcs der avescat se hessen aguesti aumentages. Ena Val d'Aran aueren lòc en Montgarri e en Mijaran. Ath torn de Santa Maria de Mijaran, eth 8 de seteme, s'amassèren, ditz era cronica, 5000 persones.

Mn. Ramon Rey, rictor de Gessa hec era cronica deth gran romieuatge de Montgarri e ditz atau: *"Non se delirà pas dera memòria des qui i preneren part, e plan segur qu'a d'èster ua plana brilhant dera istòria deth santuari".* ¿Qué passèc aqueth 15 d'agost? Hèsqui un resumit deth raconde:

Sigueren convidadi tath romieuatge es pòbles dera Val d'Aran e d'Àneu e tanben es pòbles vesins de França.

Eth maitin deth dia 14 comencèren a vier còlhes de romieus, en tot entamenar caminades de 8, 10 e 12 ores. Hè, Mn. Jacint Torent, ua mencion especiau deth pòble de Canejan qu'arribèc en processon tamb eth sòn rictor, dempús de passar ua net ena montanha. Eth dia 14, tàs 2 dera vrespada, era campana cride as devòts entara glèisa. Eth rictor de Gausac les parle mieja ora dera Mair de Diu e arregraís as francesi e as deth pòble de Canejan es sues ajudes entà mantier eth santuari.

Tàs 4 dera tarde gessen tamb era crotz entà recéber es processons d'Isil e Alòs que portauen estandards e un retrat de Pius IX.

De seguida comencèren es coheissons e combreguèren londeman 634 persones. Tàs 8 deth maitin deth dia 15, s'enten eth banduïr des campanes deth santuari, que vedien era arribada des parròquies de Salardú, Tredòs, Bagergue, Unha, Arties e Gessa. Tàs 9 deth maitin, no'n mancaue cap des parròquies convidades. E se comencèc era Missa; prediquèc eth rictor de Montròs, en tot parlar, tamb paraules acertades, deth Papa Pius IX, deth sòn pontificat e des tribolèris que patie.

Dempús se passegèc era imatge dera Mair de Diu ath torn deth santuari. Entàs 2 dera tarde se despedic tamb solemnitat, cadua des processons. I preneren part: 26 caperans; uns 900 francesi, 1.700 aranesi e 1.200 deth Palhars; totau ues 4.000 persones. I sigueren totes es parròquies dera Val d'Aran; 40 parròquies deth Palhars, de Sòrt ensús. Tanben s'i compdèren romieus de 18 districtes francesi: Òrla, distant 5 ores de camin; Senteny, 6; Aeto, 7; Balaguer, Castilhon e Bòrdes, 7; Betmala e Salau, 7; Conflens, Alòs e Tornach, 8; Usto e Seis, 10; Sant Girons, 12; Fòs, 13; Foix,15; Prats, 16 ores.

Siguec de vertat, ara ombra dera Mair de Diu de Montgarri, un aumenatge ath Papa, captiu, Pius IX, enes sues nòces d'argent deth sòn pontificat.

Epilòg

Montgarri a longa vida. Jamès era devocion ara Mair de Diu a dequeigut. Abantes ère un mon, ua gent, que viuie deth bestiar, dera èrba des montanhes, e eth santuari ère un lòc d'acuelhuda e de pregària, e d'aquiu un se'n tornaue tamb eth gòi d'una visita, d'ua hèsta, e d'ua esperança.

Aué ei un mon, ua gent, qu'estime es montanhes e viu d'eres, dera sua beresa e dera nhèu, qu'eres dan. Montgarri non a pas demorat desbrembat; a prenut, d'ençà trenta ans, tamb es Amics de Montgarri, ua vida renauida, naui motius entà cuedar tanben eth nòste esperit. Montgarri a d'èster, tanben aué, un lòc acuelhedor, un lòc de silenci, de horcalh de camins o de trobada, entà que pogam sénter e enténer, ath laguens deth còr, era preséncia deth mistèri de Diu.

Bibliografia. Archiu parròquies d'Aran:
- Informacion sus Montgarri de Mn. Jacint Torrent. An 1899
- Butletin Bisbat d'Urgelh. An 1871 .
- Actes libre dera Bartièra.

Articles

Antropologia Culturau

Adiu Montgarri

Pepita Caubet Delseny
Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Un polit dia, eth dia dera plegària de Montgarri se retrapèren Ròsa e Manèl. Ja se coneishien, mès aqueth dia s'aluguèc era hlama, se guardèren enes uelhs, les comencèc a bàter eth còr e ath miei d'aqueth garbolh sonque se vedien er un ar aute, totun s'auien enamorat. Manèl ère de Montgarri, Ròsa de Salardú e, aqueth dia comencèc eth sòn hesteg. Ròsa, acompanhada des sòns pairs, anèc un parelh de viatges entà Montgarri, tot li shautaue. Eth sòn amor li hège a veir fòrça bères aqueres cases de pèira e chocanti es tets de palha. Sa mair non ac vedie pas des deth madeish punt d'enguarda.

- Ja t'ac as pensat ben de vier-te a méter en aguest horat? Te valerie mès maridar-te tamb un carrabinèr...."

Sa pair: Un carrabinèr! entà córrer mon tostemp sense saber a on van a parar? Vau mès víuer aciu, a on serà sobrèra, Manèl qu'ei ben acabalat....

Sa mair: Entà tu Joan, tot s'acabe en compdar es caps de bestiar, ja se ve ja qu'apreneres de somar en tot compdar es oelhes... e Ròsa com s'entenesse a plòir, era estimaue a Manèl e a despiet de tot çò que podessen díder, que se n'anarie entà Montgarri.

Manèl pendent eth bon temps anaue pro soent entà Salardú, en iuèrn ja ère mès pelut, mès com qu'ère fòrt e joen, tamb aquera ressemblança d'esquís e de raquetes, anaue a veir a Ròsa. Er esfòrç valie era pena, ère ben pagat en trapar-se ara entimada enes sòns braci en tot barar ath son dera acordeon de Pauet de Bagergue en otèl Lacreu. Erosa ena trobada, malerosa era separacion. Calie hèr un pensament e ath cap der an, eth madeish dia dera plegària, se maridèren deuant dera Nta. Senhora e se prometeren amor entà tostemp. Manèl se n'anaue plan content a cavalh dera ègua ben fistonada. Se'n portaue ara sua Ròsa e, era illusionada e satisfèta entraue a formar part d'aqueth corropet de vesins que la demorauen rejoits pr'amor qu'ère esperançadora era arribada d'ua joena, ère saba naua, de besonh en aquera casa a on i auie auut un pialèr de mainatges, mès toti s'auien embarricat ençà e enlà. Ath ser, non podec pas alugar era lum, mès non se calie shagrinar, en halhèr i cremauen es tèdes e trapaue plasenta aquera flaira de rasera. Tanpòc podie daurir era sheta, e non ère pas era mòrt de cent òmes, a quate passi i auie era hònt e Manèl li'n portarie tanti farrats com calguesse. Siguec un bon estiu e era cuelheta abondiua e com qu'ère ben acostumada ara pagesia, non se li hège bric còsta ensús, quan ère cansada es braci fòrti de Manèl ben que la solatjauen. En casa i ère Sofia, era mair de Manèl, fòrça valenta e bona mestressa de casa, un shinhau escotanèra (valie mès atau non pas que siguesse shordanta) ère era que hège eth mielhor pan e ja auie merit, pr'amor qu'ère de blat (segle), de mau emprestir, semblaue pèga , mès era ben que se treiguie era pasta des dits. S'auie enveudat pro joena e tamb Manèl ben joenòt s'auien hèt eth trabalh. Era grana s'auie maridat tamb un de Sorpe, ua auta se l'emportèc ua tia entà anar tà estudi en Tolosa e ja non volguec tornar, e un aute moric petit de paumonia. Atau que Ròsa podie hèr e des·hèir.

Ampliren ben es arques entàs despenes de casa e deth bestiar, fòrça truhes e cedes qu'en neurien es porcèths, çò que hège gustosi

es pernilhs, un pilèr de quartères de blat (segle) que molien apròp de casa, ja calie atarnir pr'amor qu'aqueth iuèrn ,e lèu toti es auti, que vengueren, sigueren durs. Bona estrea entà Ròsa: era nhèu arribaue enes lumedars, ath bestiar, embarrat tanti mesi, les calie remplir coms e rastilhèrs, atau que demorauen tamb candelets era primauera entà dar-les er aire. Era vida passaue enes codines. Ròsa e Manèl èren erosi tamb eth sòn amor tant lardent com eth que ludie en larèr. Aquiu se trapauen es vesins, es òmes jogauen as cartes es hemnes tricotauen es ues, d'autes retorcien o hilauen era lan. Es dimenges e hèstes hègen pescajóns e vin caud. Entàs matances tanben s'ajudauen e toti auien eth plafon ben guarnit de mandongo e un bon salader tamb es pernilhs qu'auien de durar tot er an e non l'estauviauen, pr'amor qu'èren boni caçaires e ne salauen de sanglièr e d'isard; tanben trauetes qu'en pescauen fòrça e es mès gròsses ena sau, atau que tot er an ne minjauen. Ròsa non s'engüejaue bric. Se trapaue ben en casa tamb Manèl e Sofia que tanplan ère ua bona hemna e la contemplaue en tot çò que podie. Tot anaue ben mentre non se metessen malauts pr'amor qu'ère tan dificultós baishar entath mètge coma hèr-lo a pujar tamb aqueres nheuades.

Es vesins de Montgarri èren obligadi a víuer en bona armonia, s'auien de besonh es uns as auti. Ère un cercle barrat a on se trapauen toti ena madeisha situacion. Non hègen pas es uns pes auti entà auer mès tèrra ne mès bestiar, simplament viuien tamb çò qu'auien. Vicenta, era vesia, didie:

- Nosati non mos cau pas coheissar pr'amor qu'encara que volgam non podem ne pecar e tanpòc mos podem dar ath béuer perqué era barrica se'n ressenterie e eth Massano d'Estèrri sonque pòt pujar es bots en bon temps. Diden que cada casa a era sua pròpria flaira. En Montgari totes an era madeisha de hum, d' òlha e deth bugàs des michons e tricòts que shugauen ath cant deth huec.

Ròsa auec dus mainatges. Siguec Sofia era que les ajudèc a nèisher. Ère era mès capaça entad aqueri ahèrs. Quauqui ans mès tard venguec era tardaneta en espitau de Vielha, ua polida mainada que siguec coma ua benediccion sustot entà Ròsa que l'ajudaue a desbrembar-se per un temps de que començaue a languir.

En totes es cases i auie mainatges que s'ajuntauen ara en ua, ara en ua auta. Escotauen tamb atencion es istòries que les condauen es pairins, cèrtes o fantasioses. Quan era bronidera deth torbeg les esglasiaue, rebrembauen aquera de qu'ena sua joenessa auien d'alugar huecs entà espantoriar es ossi e es lops que baishauen enquias cases, ja podie èster, pr'amor que s'auien apropriat deth sòn territòri. Quan hège bon corrien tot eth dia per dehòra contenti com es audèths, liures com es isards, pujauen bèri e fòrts, èren ben neurits, minjauen fòrça boder, pinta e hormatge tostemp abondant, pr'amor qu'era lèit des vaques e des crabes la consumien en casa e era sobranta entàs vedèths.

Acostumats ad aquera vida, non desirauen arren mès, enquia qu'arribèc eth moment der estudi e les calguec enviar tamb es pairins entà Salardú. Ròsa les trapaue fòrça de mens. Sofia e Manèl non didien arren entà non acréisher eth sòn shagrin que pesaue en casa. Li mancaue aquera cridadera que tanplan li daue vida, encara sòrt dera mainada que la ocupaue e la rejoie, mès es dies començauen de hèsse longui e es ans passauen de prèssa e non podie ne pensar que tanben se n'auesse d'aluenhar, atau que pòga pòc anaue perdent interés pes causes deth sòn entorn. Çò de mès important ère era familha e s'aguesta s'escampilhaue, quin sentit aurie era vida? Non, non podie víuer sense es sòns hilhs. Manèl ère conformat perqué atau auien viscut es sòns auantpassats e non se li passaue pas peth cap de trincar aqueth engranatge. Ròsa, qu'ac sabie, non gosaue parlar-ne guaire, sonque ne deishaue anar bèra florinada, demoraue e pensaue que quaquarren passarie entà treir-la d'aguest horat. Tamb eth pas deth temps s'apercebec de qu'eth miracle ère era, sonque era lo podie hèr a entrar en rason. Non ère bric facil e tamb ua fòrça enquia alavetz endormida, comencèc a cavillar e a cercar era gessuda. Metec tot eth sòn saber hèr entà cammassar-se a Manèl. Pacienta, anaue semiant, cossenta de qu'era cuelheta se harie demorar mès, acabarie madurant.

Mare de Diu de Montgarri ajudatz-me!
Manèl: Ròsa que vò díder aguesta escotadera?
Ròsa: Tu sabes ben çò que diden es mèns silencis, sabes deth mèn descoratjament e non vòs hèr arren entà liurar-me e tanben sabes que non pensi sonque en jo, i son es mainatges

qu'an eth dret d'arténher ua vida mès aisida. Ja ei ora que comprengues que delà d'aguestes montanhes i a un aute mon a on ja sai que non ei tot planèr mès i a d'auti camins entàs nòsti hilhs e creigui que nosati mos cau hèr er esfòrç d'encaminar-les-i

Manèl: Jo ja non sò bon entà anar enlòc, aciu son es mies arraïcs e eth mèn trabalh, ben ac sabies quan venguís....

Ròsa: òc, as rason mès pendent aguesti ans eth mon a cambiat fòrça e nosati mos auem quedat estancadi. Tu non sabes de çò qu'ès capaç perqué jamès non t'ac as demanat, mès jo que te coneishi sai que tu e jo podem tirar entà deuant e tornar a començar qu'èm pro joeni entà gesser-mo'n.

Manèl: Totun, çò qu'as en cap non ac as pas enes pès...

Mairia escote e non li agrade çò qu'enten mès ac compren e tamb dolor de còr s'empasse era saliua e sap benbe de qu'as sòns ans, ne pòt ne vò lutar entà sauvar çò que non a sauvacion. Non, non s'oposarà ne s'enfrontarà tamb era sua ireua, ne se meterà ath cant deth sòn hilh, perque Ròsa peth dessús de tot vò çò de mielhor entàs sòns petiti hilhs.

Ròsa: E vos mare, didetz-i quaquarren....

Mare: Que voletz que vos diga, pensi qu'es dus auetz rason, cadun era vòsta, e jo ara ja podetz pensar que non è cap de gana ne besonh d'abandonar tot açò, aciu neishí e aciu voleria morir, çò que vò díder que s'en ben de toti me cau partir, partirè.

Ròsa: Gràcies mare per auer comprés que jo voi entàs mèns, que son es vòsti, un nau cèu e ua naua tèrra.

Manèl: Per aué ja n'auem pro, anermo'n entath lhet e ja ne tornaram a parlar... Ne parlèren mès d'un còp e quauqui mesi mès tard.

Fin finau

Un dia de fòrt torbeg...

Ròsa: Manèl açò pinte mau

Manèl: Pinte! pinte!, pinte com tostemp!

Ròsa: Diantre d'òme quan non vòs veir, non i ves

Manèl: Tiò dempús d'un lèg un bèth...

Ròsa: Òc mès aciu que dure mès eth lèg, açò non ei víuer açò qu'ei morir e non acabar

Manèl: E qué t'a pres ara?

Ròsa: Ara non, bèth temps hè que prediqui e supòrti e demori, mès ara que n'è eth pap plen. Es mainatges en Salardú e nosati aciu solets guardant-mo'n es tidons coma pegassi e entath lhet com es garies e tostemp tamb er ai en còs, per se mos arribe quauquarren.

Manèl: Non crides ath mau temps!

Ròsa: non, non lo cau pas cridar que ja l'auem tostemp ath dessús. Tè guinha ena hièstra e lo veiràs, aciu o tot blanc o tot nere,... e ja ne sò harta deth temps e deth hum e de truhes e de guardar-me eth cremalh, açò s'a acabat mos en vam... es montanhes mo'n se botjaràn mès tu Manèl a fe que me seguiràs.

Manèl: Ara plan que sò perdut..... Adiu Montgarri.

Convèrses sus Montgarri

Pepita Caubet Delseny
Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Çò de Tòn de Cabau de Montgarri

Ath deuant cau díder qu'en sòn origen, era casa ère çò deth François mès en maridar-se Candida tamb Antònio (Tòn) Mola Garcia (neishut en 1912) des de Pansar de Bagergue, passèc a èster Çò de Cabau.

Loís Rufaste de Salardú auec fòrça relacion tamb Montgarri, pr'amor qu'ère hilhòu de Candida. Çò de prumèr que vau a esclarir ei, çò que bèth forastèr escriuec sus era mòrt e enterrament dera sua mairia. Candida moric eth dia 7 de hereuèr e siguec enterrada eth dia 9. I pugèren Loís, Pedro de Nadala, eth sòn cunhat Manolo e Juanito des d'Espa de Salardú. I auie fòrça nhèu, atau que treigueren es taules deth tenhat entà hèr-li era caisha, e un aute testimòni, eth de Felicitat des d'Alòi, que i metec era sua sensibilitat femenina en tot vestir-la ben, com cau.

Eth dia 9 la baishèren entath cementèri deth Santuari e la enterrèren en tèrra dempús de trèir dus mètres de nhèu. Siguec ben acompanhada tamb eth capelhan Mn. Ramon e eth baile Mayayo, entre d'auti. Ena primauera i tornèren entà apariar ben era tèrra dessús dera hòssa, mès ja non calguec desplaçar bric era caisha.

Loís anaue fòrça entà çò de Tòn e Candida pr'amor qu'auie un pialèr de bestiar e sustot quan calie erbejar. Trabalhaue ena Productora e un còp que sa oncle Tòn auie d'anar entara hèira de Salàs, en noveme deth 57, demanèc permís ath sòn cap, eth Sr. Eugenio, entà poder dispausar des sies dies de vacances que li sigueren concedits, entà aucupar-se dera casa e era bòrda.

Loís se n'anèc a caçar, e ara entrada de Parros se trapèc estonat tamb es mèrques qu'auien deishat ena nhèu ath cauishigar-la cinc persones, mès, se n'anèc entath Horcallh e en moment qu'anaue a crotzar er arriu, se trapèc de front tamb ua persona que baishaue, de pèth escura e sonque se li vedien es dents blanqui. Mòrt de pòur se virèc entà alunhar-se mès aqueth s'esclamèc, atau que non dobtèc bric en ajudar-lo a gésser dera aigua, li aluguèc huec entà hèr-lo a entrar en calor e se n'anèc entà çò de Tòn, entà anar a cercar ajuda, e en arribar en casa ja se trapèc tamb que Candida ne reviscolaue un aute en tot méter-li es pès en aigua cauda. Suivans era version des carabinèrs d'Isil, er un ère un maufactor escapat dera preson de St. Etienne de Tolosa.

Tòn qu'auie anat a hèr esquís entà portar eth bestiar en Salàs, en trapar-se aqueri òmes en casa e que non li agradèren bric, se preocupèc, e non sabie pas que calie hèr, dilhèu trèir-les dehòra, mès Loís diguec que totun èren persones e que çò de mielhor ère acompanhar-les tamb es montures ena comandància d'Isil, pr'amor que çò que volien ère entregar-se ath consulat espanhòu.

Atau ac hèren. Tòn contunhèc entà Salàs e Loís se'n tornèc entà Montgarri solet tamb es dus gossets, e sòrt n'anuec d'eri que li anauen marcant eth camin, pr'amor qu'en arribar en plan des Gencianes ja se metec a nheuar e torbejar a tot drap. Se ne hèc un tip entà arribar. S'arturèc ua estona ena glèisa e tamb un bon traguet de vin ranci e un shinhau de chicolate se rehèc un shinhau e d'aquiu

enquia casa; i metec dues ores ben penoses, arribèc entàs dues dera net. Dempús saberen qu'aqueri òmes èren argelins qu'auien estat espolsats de França, des auti tres non saberen arren. Loís ère joen e fòrt atau qu'en arribar en casa, Candida ja ben malauta e tamb aquera nheuada, non poguec entrar eth bestiar ena bòrda çò qu'auec de hèr Loís. Embarrar catorze ègues e cinc vaques e baishar pera escala era èrba entà remplir es restilhèrs pr'amor qu'eth mau temps venguec de còp. Es trapes en casa èren barrades. Acabat tot, sa mair li premanie un banh d'aigua cauda entà reposar-i es pès e ben cansat, mès solatjat, se n'anèc entath lhet, mès... londeman encara li demoraue ua auta subtada. Auien un canhòt joen que se n'auie anat tara bordeta e aucic nau garies que calguec plumar entà poder-les aprofitar. Rebrembe que i pugec Josèp de Tarrau de Bagergue qu'ère un mainatjàs, entà ajudar-lo.

Loís, tamb eth sòn germà Benjamin e eth sòn pair, auien anat mès d'un còp entà Montgarri, entà anar a herrar es ègües e tanben es vaques que com que les hègen a trabalhar les calie herrar es pautes de darrèr e non ère bric facil, pr'amor que non auen eth mestièr deth quau se servien en Salardú, a on les emparauen per deuant, atau qu'auien d'estacar en un arbe, cochar-les e atau podien hèr eth sòn trabalh.

Tanben hec era sua aportacion entà mantier era glèisa, pr'amor que tamb eth son germà Benjamin. Pedrito e Manolo des de Pansar de Bagergue auien anat pendent 4 o 5 ans a cercar lòses des tets qu'auien queigut en pòble, entà apariar eth santuari que d'an en an s'anaue maumetent e eri sigueren es que descurbiren era hièstra, qu'en contra dera sua opinion, volgueren tapiar.

Un aute viatge, Loís e sa pair en tot aprofitar un quinze de seteme qu'ère hèsta en Unha, se n'anèren entàs mines abandonades deth Horcalh entà anar a cercar arrais, pr'amor qu'èren farrèrs. Se trapèren un òme, que dempús saberen que s'auie escapat dera preson a on i ère per auer anat a pescar en un còto de França e anèc a parar en Espòt, entà passar entà França, li indiquèren eth camin mès anèc a gésser en Montgarri. Li dèren minjar, lo pugèren a cavalh e lo deishèren en bon camin e sòrt n'auec, perqué quan se'n tornaue se crotzèren tamb era parelha dera guàrdia civila que pujauen.

Loís Cortes ditz, çò qu'afirme Rufaste, que se non auesse estat tant embarrat en long iuèrn, en Montgarri se i viuie plan ben. Minjar non ne mancaue pas, pan tostemp. Quan non pastauen es uns ac hègen es auti, e se lo deishauen, encara que siguesse nere pr'amor qu'ère de blat, ère gustós e tenguie er estomac, era carn abondanta peth bestiar qu'auien, toti boni caçaires, isards e sanglièrs tant com ne volien, aucien boni porcèths, ueus e garies, conilhs e pescauen fòrça trauetes, hègen hormatge, boder, calhada e tot de prumèra qualitat perqué tot aqueth bestiar anaue ben neurit en un entorn a on tot possaue de forma naturau.

Loís Cortés se sap ben eth camin de Montgarri, e es dificultats que comportaue anar-i en iuèrn, pr'amor que hège de corrèu e i auie hèt un pialèr de viatges entà portar-i licitacions, perqué era conviuença non ère tostemp era desirada. Ni auie un que se creiguie eth mès espabilat e tostemp volie èster eth capdeuantèr, mès que n'auie un bon corròp de joeni e fòrts, que non èren pas dispausats a deishar-se méter eth pè en còth, li plantauen cara e acabauen a patacs e s'anauen a dar part as carrabinèrs en Salardú. Ditz qu'en Montgarri i auie fòrça mainatges un còp ni auie 36 e les hège estudi bèth capelhan que i viuie tot er an.

Articles

Geologia

Era situacion de Montgarri

Carles Fañanás Aguilera
Engenhaire forestau

1.- INTRODUCCION

Eth títol d'aguest tèxte ei volontariament ample conceptuauments.
Situar quauquarren ei plaçar-lo en espaci, en temps, en contèxte istoric, dauant des diferentes alternatives de futur.

Era definicion de Montgarri ei ua auta causa. Un toponim qu'indique un pòble, ues montanhes, un santuari, un parçan,... Es aranesi e palharesi n'auem un concèpte plan clar, e dilhèu per aquerò que mos resulte mès malaisit d'exprimir çò qu'eth toponim mos evòque.

Ei un toponim que pera sua fòrça se ten entà evidenciar era influéncia der euskera en tot eth Pirenèu.

Fòrça viatges è sentut aguest exemple. Segontes era etimologia e er autor, Juli Soler e Santaló, ven der euskera e signifique: "Montanha de horment".

Es dimensions d'aqueres muntanhes, era proprietat des madeishes, era istòria deth poblament e era sua evolucion, es sues caracteristiques geologiques, de vegetacion, climatiques, ... Tot aquerò volia remassa'c entà vosati, mès qu'eth ahèr requerís fòrça dedicacion, e se voi que gesque en aguest numerò de Tèrra Aranesa, calerà conformar-se damb quauques referéncies.

Non pogui deishar passar aguesta escadença sense daurir fòrça interrogants. Non podem dar responses se non se pausen bones questions. Cau fantasiar eth futur, sustot eth pròplèu, deth quau n'èm mès responsables.

2.- ERA ACTUALITAT DE MONTGARRI

Montgarri ei ua representacion dera nauta montanha, desabitada era màger part der an, damb uns condicionants naturaus evidenti tà limitar era preséncia umana. Mès tanpòc ei un lòc nèdio, pr'amor qu' er òme i a arribat e n'a deishat tralhs dera sua preséncia.

Com a quin lòc que sigue, a era sua vocacion. Ei era cabeçada dera Noguera Palharesa, e a d'arremassar era aigua damb era qualitat de besonh, damb era regolacion naturau des bòsqui, qu'ath delà constituïssen er abitat de nombroses espècies de fauna e flòra. Ei Aran, e per aquerò a demorat dehòra deth Parc deth Naut Pirenèu creat aguest mes d'agost de 2003, e tot demorar qu'eth Parc Naturau d'Aran s'acabe de desvolopar.

Es Amics de Montgarri se n'encueden deth Santuari, mès qu'era zòna de Montgarri ei fòrça mès gran. Des deth Santuari se contaròtle fòrça gent que se botge peth sector. Ei er endret mès significatiu dera zòna, e s'aufrissen servicis de refugi ena Rectoria. Ei a on se pòt demanar ajuda,... Era vida en Montgarri ei imprescindibla entà qu'era zòna que l'entornege n'age. Non voi pas desbrembar es servicis que tanben se dan en Çò de Blasi o eth refugi de Juli Arnalot e tanben çò qu'a significat çò de Joangran entàs palharesi que s'apropauen entà Montgarri enes ans 90.

Eth bestiar ei en crisis d'enquia long de temps, mès es vaques e shivaus tostemp i son en Plan de Beret, e en parçan de Montgarri. Encara queden pagesi, e en tot n'i queden,

amiaràn eth bestiar aquiu naut, pr'amor que i a plan peisheus èrba, e de bona qualitat. Es pales non son perilhoses, en saber es punts malaisits, non ei pas complicat contarotlar-les.

Ara, era màger part des visitaires des montanhes com es deth parçan de Montgarri, son es toristes, excursionistes, esportistes o interessadi ena natura e cultura deth parçan. N'i a de toti. Auem en comun era manca de ligam estable damb era tèrra. Cercam libertat e semble qu'aciu la trapam. Non i a arrés que damb arguments solids e prigonds mos hèsque dehòra sense afectar part dera sua sobeiranetat. Ja non se cerque era possession, senon era capacitat de poder hèr çò que mos apetís, e mos preocupe sonque era incompatibilidat de determinades activitats.

3.- ATERMIAMENTS DE MONTGARRI

Entà atermiar, un prumèr critèri ei er istoric que generèc es termiaris de titolaritat, e dempús es administratives. Son procèsi diferenti, e darrèraments non coincidissen pas tostemps.

Es titolars des espleites de bestiar non son pas majoritàriaments des pòbles titolars des montanhes. Ei ena possession e en aprofitament des recorsi comunaus, a on se basèren es desamortizadors entà reconéisher era proprietat. Ara ja non cau possedir enta èster proprietari. Eth movement "okupa" qüestione eth principi d'èster titolar sense possedir. Eth desbrembe as origenes dera proprietat des nòstes montanhes, poirie èster ua causa entà que bèth dia la perdéssem.

Eth profitament des montanhes se supause, des dera preséncia der òme. Ei enes documents istorics a on trapam es critèris entà atermiar es disparièrs domenis.

En "Capbreu des Vals d'Àneu", de 1669 qu'ei ua escritura publica des drets senhoriaus, ena quau, uns vassaus reconeishen eth mestreg d'un senhor sus eri, es béns que n'auien e es cargues corresponentes, se descriuen es tèrmes des pòbles deth Palhars que termien damb era Val d'Aran. Aqueri pòbles, en parçan de Montgarri son: Isil, Alós, Borent, Sorpe, Arreo e Isavarre. Sonque calerie híger Son deth Pi e Espot, entà seguir era termièra entre es dus parçans.

· En pòble **d'Isil** (Gil o Izil) ena descripcion deth termiari, indique que "Y lo terme mitgé és dels dos pobles de Izil i Alòs, desoms a uns riu que s'ennomena Riufret, tot ayguabessant a la part de tremontana terme mitgé. Més a la part de la Vall d'Aran trenca lo terme mitgé al riu de Barimanya y torna ab les montanyes de Isavarre y Borent y Areo; en lo qual terme mitgé poden totes les universitats y la de Isil erbejar i allenyar".

· En pòble **d'Alós** ditz: "Lo terme mitjà afronta a sol ixent al cap de Sumís fins a Riufret; y de allí passa al riu de Barimanya; y de allí va al terme de la Vall d'Aran y al cap de Moredo; ve fins a Irobo; y de allí torna ab lo dit terme de Escala Grau, que.s dels dos pobles.

· En pòble de **Borent** ditz: "que lo terme de Borent afronta a sol ixent ab lo terme de Isavarre, a la partida dita Pudodia; y de allí passa la aigua y va al terme de Sorpe, a la partida dita Praredona; y de allí va a les montanyes de la Vall de Aran; y de allí a la fita de Vaquera; y de allí al terme de Issil; y de allí ab lo terme de Àrreo y torna al terme de Issavarre.

· Ena descripcion deth tèrme de **Sorpe** ditz: "que lo terme de Sorpe a sol ixent afronta ab lo terme de València, a la partida dita la Matta; y de allí va al port de Pedra Blanca, terme mitjé de Esterri, Son, València y Sorpe, que afronta ab la Vall de Aran; y de allí torna al terme de Borent, a la partida dita Pieda, terme mitgé. Y lo quiti va a la partida dita la Coma de la Alva; y de allí va a la ribera de Bonaaigua, tot terme de Isavarre y Borent, y en parts hi ha creus enroques ab unas oscas o crocas.

· **Arreo**: "Lo terme afronta a sol ixent ab lo terme de Borent, ala partida dita Hobago; y de allí va al terme de Sorpe, a la partida dita la Solana de Sorpe; y de allí va a les montanyes

de la Vall d'Aran, a la fita de Vaquera; y de allí va al terme de Izil, a la partida dita Iroto; y de allí torna al terme de Borent, a la partida dita Hobago".

· **Isavarre**: "Lo terme de Isavarre afronta a sol ixent ab lo terme de Servi, a la partida dita la Llosa y Llardiga; y de allí passa al terme de València, a la partida dita la Serra; y passa al terme de Sorpe, a la partida dita la Pruya; y de allí al terme de Borent, a la partida dita Isave; y de allí torna al dit terme de Servi, tot iurisdicció de sa Exc. Y lo terme comú són les montanyes de Montanyó, Rausare, Bassiua y totas terminan ab los de la Vall d'Aran"

En un libre sus era formacion des "termières" en Pirenèu, M Àngels Sanllehy parle des atermiaments que desseparauen es desparièrs cercles comunitaris e er espaci comunau deth particular, atau com es mecanismes d'apertenéncia o exclusion de cadun, tant a nivèu territoriau com sociau.

Es cinc pòbles deth terçon de Pujòlo (Bagergue, Gessa, Salardú, Unha e Tredòs) despartiren eth sòn territòri en 1614, en tot sauvar, a despiet, era proprietat compartida de cèrtes zònes com ei Beret, damb ua participacion proporcionau ath nombre d'estatjants de cada pòble.

Es tèrmes non èren pas rigids, donques es sancions per non respectar-les (sòs per cap de bestiar) èren fòrça mès fòrtes s'eth proprietari proviege d'ua comunautat qu'arrendaue es peisheus, eth doble que s'èren fòrapaís e eth doble que s'èren vesins. Es termières interlocaus, atau s'establien a trauérs de "Concòrdies".

Eth classament generau des montes publics, hèta pes engenhaires forestaus, cossent damb çò prescrit peth Reiau Decrèt de 16/2/1859, e reau Orde de 17/2/1859 e aprovada per reiau orde de 30/9/1859, apareishen es següenti bòsqui que s'excludiren dera desamortizacion pr'amor qu'apertienien as pòbles:

Pòble	Nòm deth bòsc	Sup (ha)
Bagergue	Horcalh, Montoliu, Parros e es sòns agregats	2.328
Gessa	Marimanha	967
Salardú	Beret	5806
		9.101

Ara, es montes publics dera zòna de Montgarri, que son declaradi d'Utilitat publica, e laguens deth Catalòg dera demarcacion de Lleida les restaqui damb es sòns proprietaris e era superficie totau.

CUP.	Nòm deth bòsc	Proprietaris	Sup (ha)
262	Horcalh, Montoliu, Parros, dreta e quèrra der Unhòla	Bagergue, Unha e Salardú	5951,00
299	Marimanha	Gessa	982,31
298	Beret d'Arre	Salardú, Unha, Tredòs, Gessa e Bagergue	893,00
297	Bandolèrs, Dossau, Beret, Ruda e Aiguamòg	Salardú i Tredòs	8943,00
			16.769,31

Ath delà i a fòrça proprietats particulares, que s'an de cercar en tot partir deth cadastre. Eth registre dera proprietat ei eth qui da legitimitat ara proprietat, mès que non ei grafiat ne sistematic. Era obtenguda de donades ei costiva, en cambi, en cadastre ei facilaments consultabla enes ajuntaments. Era relacion de proprietaris dera zòna de Montgarri pensi qu'ei importanta enta poder amiar ua gestion coordinada.

Ei tot vist qu'es Ajuntaments, com a titolars des montes comunaus, son es que concentren eth màxim poder de decision. Mès, es pobles, qu'abantes auien personalitat juridica, poirien recuperar autonomia damb figures com es Entitats Municipaus Descentralizades. Non ei pas recomanable generar divisions o enfrontaments, mès era gran desproporcion de naui proprietaris enquiara creacion dera

empresa Vaquèira Beret relativize cada còp més eth pes decissori des abitants d'origina d'aqueri pòbles.

4.- ERA IDROLOGIA DE MONTGARRI

Era **zòna de Montgarri** des deth punt de vista **idrologic** ei era part nauta deth conquèst dera Noguera Palharesa ena Val d'Aran.

Era Val d'Aran tèrmie damb eth Palhars e tot seguir er arriu Hered des de Coma de Girèta (2.500 m) enquiath Palharesa e contunhe en direccion Sud en tot seguir er arriu de Marimanha enquiara còta 2150 e a compdar d'aciu vire per afluent mès tath sudoèst tath Còth d'Airòto (2.520 m.). Eth conquèst barrat per aguesta linha ei era que se denomine zòna de Montgarri, e qu'a ua estenuda de 28200 ha.

Era Noguera Palharesa ei aranesa entre es nautades de 1900 m. a on nèish e ath còp se dessepare dera Garona, "tot doç", e es 1580 m., ena junhença damb er arriu de Marimanha, dejós deth pònt.

En aguesti 320 m. de desnivèu cuelh fòrces deth Nòrd e deth Sud, en bona part des aiguavèrs qu'apòrten dirèctaments es aigües tar arriu, mès tanben damb quauqui barrancs tributaris que son es que seguissen:

Nòrd	**Sud**
Arriu dera Sèrra, deth Miei o de Costarjàs	Barranc de Blanheuar
Coma de Gessa o Barlonguèra	Arriu des Molins
Arriu de Parros	Arriu des Cabanes
Arriu deth Horcalh	Barranc de Laveja
Arriu de Bandolèrs, Porquèr o deth Milh	Ribèra deth Mòrt
Arriu Hered o de Girèta	Barranc des Gavècs
	Arriu de Marimanha

Aguesti barrancs pes sues nautades, es sòns pinents e desnivèus an un mercat caractèr torrenciau, e ath delà i a ua preséncia fòrça importanta de lavegi.

Dispausam dera Cartografia de lauegi publicada per ICC. e identifique un pialèr de canaus a on es lavegi an deishat es sòns tralhs ena vegetacion e en paisatge.

Montgarri mès pròpriament dit, tostemps idrologicaments, anarie entre era junhença der arriu deth Horcalh e de Laveja enquiàs de Girèta e Marimanha, que son atermiats pes Sèrres de Bandolèrs, Barlonguèra e Girèta ath Nòrd, e era Montanha deth Dossau que mestrege ath Sud.

Dit de ua auta manèra, Montgarri ei eth parçan que s'esten entre çò de Cabau e era bòrda de Viu, damb eth Santuari prumèr, Çò de Blai en er aute costat, Çò de Joangran e eth pòble damb es autes cases, ath pè der arriu Porquèr o de Bandolérs.

Es conquèsts des arrius Hered e de Marimanha, plaçats mès ar èst, son vals mès importantes e mèrcades , e damb er arriu com a element atermiader. Era sua contunha ena direccion nòrdsud, facilite era sua identificacion.

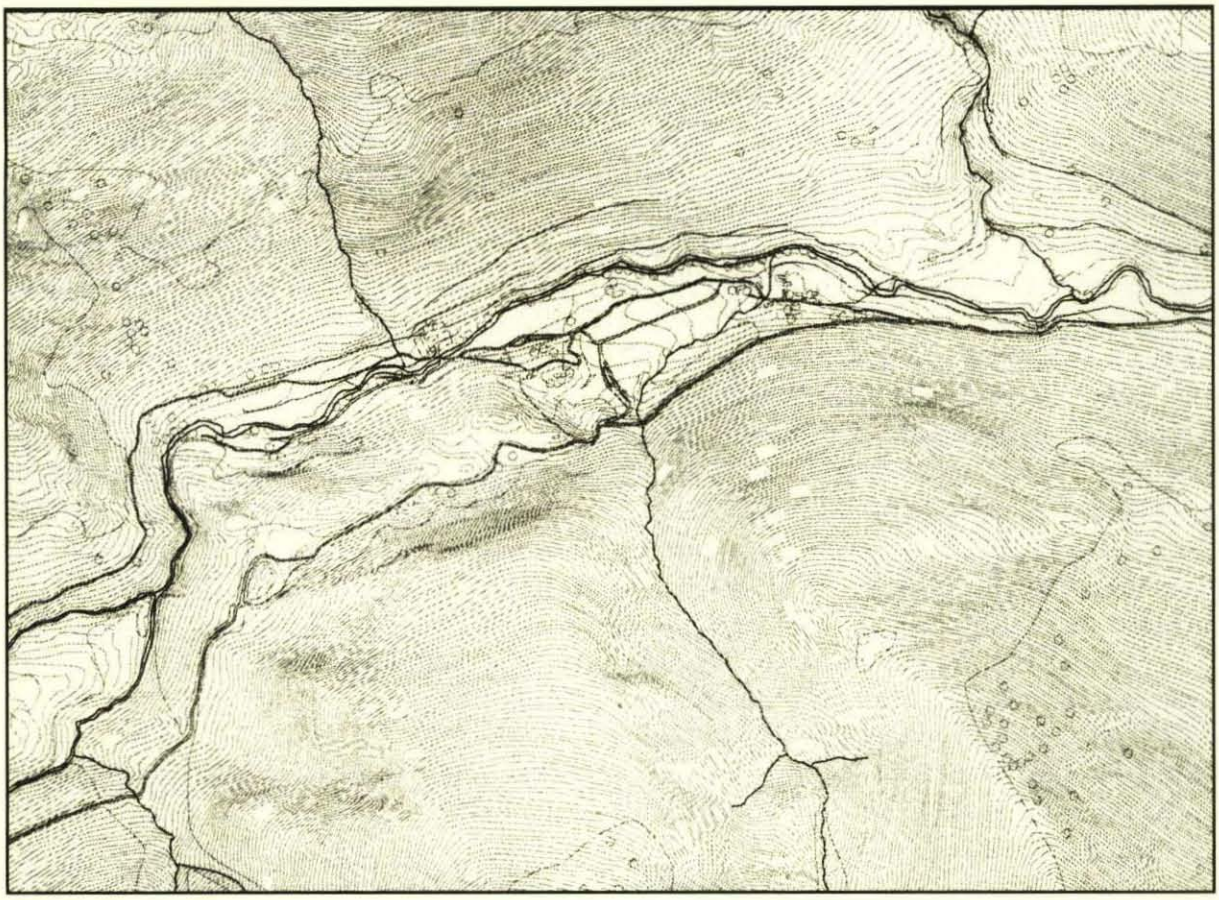

5.- ES BASTIMENTS DE MONTGARRI

Montgarri, ei considerat basicaments com un nuclèu de poblacion. Mès, s'ac guardam ben, podem díder que i a dus agropaments de bastiments (eth Santuari e eth pòble), e quauques cases e bòrdes escampilhades (Cabau, Blasi,...)

Eth Santuari ei ua bastissa de darrèrs deth sègle XVIII, bastida sus es brigalhs d'ua antica capèla medievau. Era colonizacion deth lòc ei recenta (s. XVII) e se parle d'ostau mès que d'un antic espitau. Totun, era istòria de Montgarri hè repè plan d'ans entà darrèr. Christian Bourret, ena sua Tèsi Doctorau cite Montgarri parlant des romieuatges, qu'aurie estat fondat en an 1.117, en tot acuélher fòrça romieus dera Val d'Aran, Palhars e Coserans (Val de Birós e de Bethmale). I anauen tà Pasca, entara hèsta deth 2 de junhsèga e eth 15 d'agost tara Assompcion dera Vèrge.

Er avesque de Coserans senhale a miei sègle XVIII que i a abusi de tanti pelegrins, que deuien cercar d'auti motius mès qu'es religiosi e proibís es romieuatges de Pasca.

Era glèisa consagrada ara Mair de Diu, a ues dimensions considerables, e per tant a d'èster coerent damb eth nombre de pelegrins. Eth cementeri adorsat ei mès restacat damb es que deuien víuer en pòble.

Dauant, era bastissa dera Rectoria, recentament restaurada, e aué Centre d'activitats, se trape era plaça, qu' ère barrada pera comada e per Ostau.

Sus eth Noguera Palharesa i a ua palanca qu'amie enquiara pòrta que balhe accès entath clauson dera glèisa e plaça.

Deth Plan de Beret estant trapam un camin a cada cant dera arriba der arriu plan senhalizats. En d'auti tempsi, era gent que viege der aute cant dera termièra, era màger part ac hège peth pòrt d'Òrla (2.318 m), que da tara Ribèra de Horcalh, e es auti per pòrt d'Aulà (2.260 m) e Salau (2.087 m), que comuniquen mès damb eth Palhars.

Enes prumères fotos dera exposicion que hèrem sus Montgarri, podem veir eth Santuari en sòn ensem. Dempús d'aver trauessat es tèrres e bòrdes de çò de Cabau, deth lòc aperat Santet, era sua enguarda ei imponenta plaçat ath miei dera ribera. Atau madeish subergés, ena solana, era tèrra nomentada Tèrra Lharga der Ostau que s'esten en listra parallèla ar arriu ath long de 1,5 km, naut o baish, e uns 100 m . d'amplada que ven a aver donc, ua estenuda d'ues 15 Ec., e era sua produccion auie d'èster plan atiranta. Ath cant der arriu non se coitivave, pr'amor des creishudes o esbarrancades, mès tanben per èster terren mès expausat ar aire heired. Prats de dalha de plan estenuda avem eth dera Barca o der Ostau, de mès de 5 Ec. cadun.

Ath torn de 1850 m. de nautada comence eth bòsc de Matet, un shinhau mès ensús deth Santuari. En arribar trapam eth bòsc deth Dossau de pin nere de nauta qualitat que ça'm par deuec provedir es tirants e cabirous tara bastenda de cases e glèisa.

Eth laueg de Laveja, auie d'èster critic (com n'ei aué tanben) entà poder passar per ombrèr. Era Ribèra deth Mòrt, que se rescontre damb era Noguera Palharesa entre eth pòble e eth Santuari, non se ve pas guaira afectada pes lavegi. Eth conquèst, que comence en Tuc deth Dossau, ei fòrça mès caperat de bòsc, e era sua orientacion non ajude pas tant era formacion de cunhèstres.

Entre eth bòsc deth Dossau e Montgarri, dus toponims: Es Planhères e es Basses, zònes aguestes de relèu irregular, damb acantièraments morrènics e afloraments de ròques fòrça interessanti.

Ei fòrça significatiu identificar es tèrmes des finques enta veir era evolucion dera vegetacion un viatge abandonada era sua cultura. Dera ribèra estant, podem aué veir qu'es cultures arribauen fòrça nautes en con de dejeccion der arriu Porquèr. Ei de supausar que tota aquera activitat auie de besonh fòrça òmes entà amiar-la a tèrme. Enes fotos des processons, podem hèr ua estima d'un maximon de 200 persones en un dia a on i a fòrça convidadi. Per tant, dificilament en sègle XX vieurien mès de 50 persones de contunh en Montgarri.

Eth Santuari ère un important privilètge dera glèisa, e en concrèt dera parròquia de Gessa. Era amassada deth bestiar en ostiu, propiciaue era relacion des sòns proprietaris que viegen de França, deth Palhars ath delà dera Val d'Aran. Es benediccions e eth despartiment dera caritat representen era bona relacion, er afraiament, e eth reconeishement religiós d'ues costums que non podien èster de ua auta manèra, entà sobrevíuer en patz, en aguest parçan.

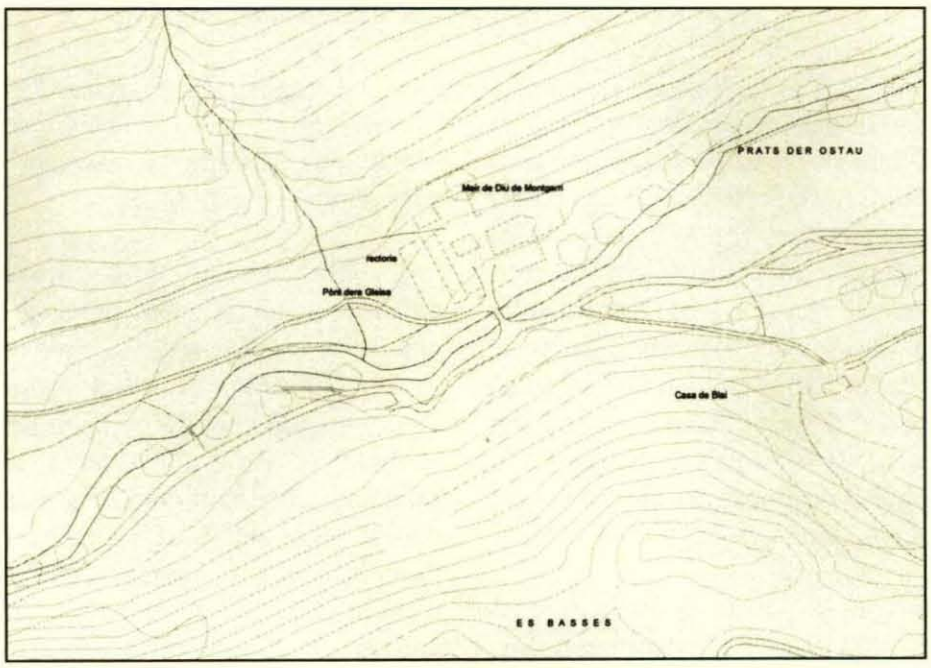

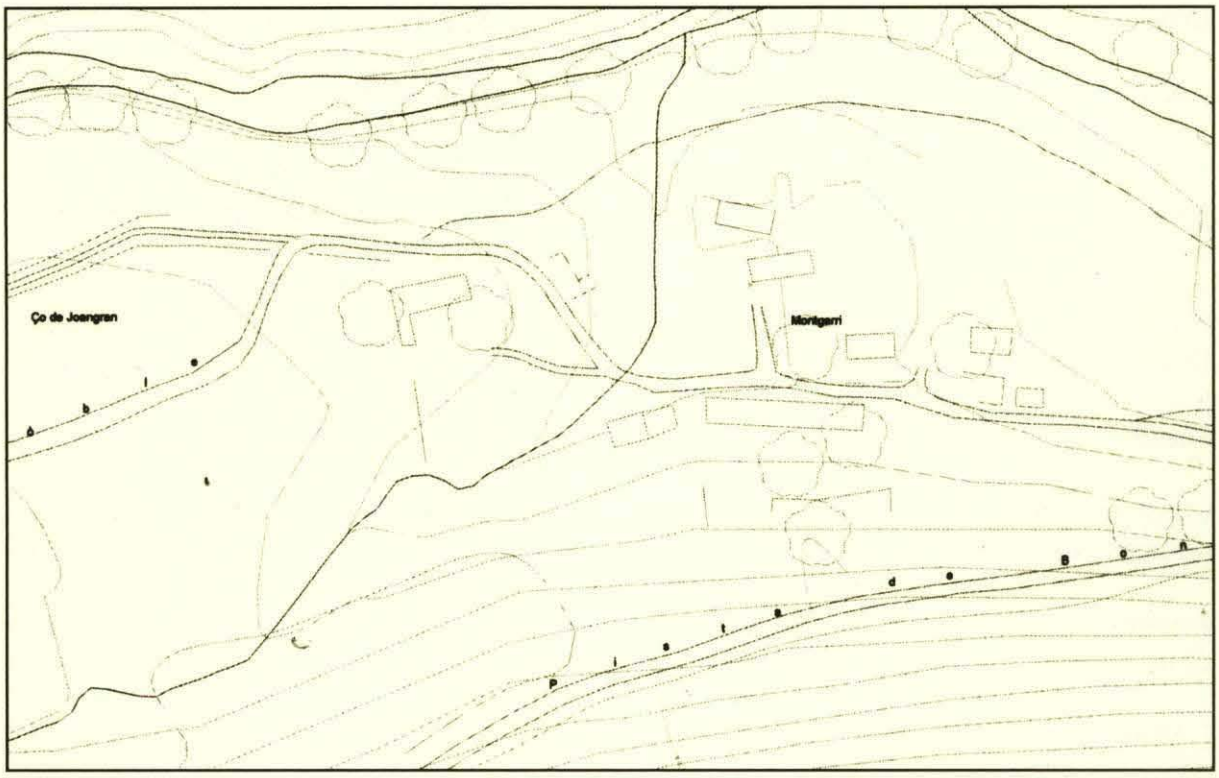

Eth pòble ei coriós, donques non s'amasse ath tor dera glèisa o de bèra bastissa singulara.

Mès lèu calerie parlar d'un amàs de bòrdes, donques en iuèrn, pògui s'i deuien estar. Ua des bòrdes, era de çò de Joangran, ère deth plan coneishut Tort d'Alós, un gran negociant qu'auie es vegades mès importantes des Vals d'Àneu.

Era bòrda de Viu ei era darrèra dera Val d'Aran, donques ei ath cant der arriu Hered.

Es cases de Feriva, de Laurenç, de Rosat, de Tonat, de Xon Escuix, de Nogués, ... non les è podut situar totes.

Ath cant der arriu, un aute pònt entà anar tàs tèrres e prats deth conquèst der arriu Porquèr.

Era mòla de Montgarri, damb eth tet d'esquèrris, ben se pòt plaçar, damb era referéncia deth pòble darrèr, ena foto dera exposicion.

FINAU

Eth protagonisme de Montgarri laguens des activitats dera Fondacion non serà eth madeish d'ara enlà.

Ei plan vertat qu'es activitats contunharàn, mès ena discreccion tradicionau.

Non veigui ne espèr ne miaces entà Montgarri. Era linha d'evolucion ei tan plan planèra. I a fòrça tèmes entà estudiar, mès non guairi estudiants, ne guaire temps disponible. Auem fòrça gent plan ben documentada, mès sense guairi documents. Auem ua estructura establa, que s'assolide.

Cau un refòrç generacionau entà dar ua auta embentida, un nau projècte. E tot gràcies as que, enquia ara an possat, e possen, jamès deisharàn as joeni soleti dauant de tanta tradicion.

BIBLIOGRAFIA:

Ferran Rella. Les Valls d'Àneu. Pallars Sobirà. Guies el Mêdol. Abril 1993

Ministerio de Transporte, Turismo y Comunicaciones. Secretaria General de Turismo. Estudio geotècnico, geofísico, hidrogeológico y de viabilidad ecológica del área de Montgarri, Lérida. Mayo 1983.

Pla d'Ordenació i millora dels espais naturals del massís de Marimanha i la Vall de Montgarri. DEPANA, Octubre de 1983.

Planols e Ortofotoplanols der Institut Cartografic de Catalonha a escala 1/5000

Christian Bourret. Tesi Doctoral. Les Pyrénées Centrales du IX au XIX siècle, la formation progréssive d'une frontière. Ed. Pyrégraph. Aspet. Avril 1995.

Ramón Violant i Simorra. El Pirineo Español. Vida, usos y costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece.

J. Morelló. 1903. El Pallars Revisitat. Ed. Garsineu. Tremp 2002. Diverses fotos.

Fritz Krugger. Los Altos Pirineos. Vol. 2. Cultura Pastoril. Foto 4 Capella.

Juli Soler i Santaló. La Vall d'Aran

Valls i Taberner. Privilegis, Ordinacions de les Valls Pirenenques. Tomo 1. La Vall d'Aran. 1915

Pascual Madoz. Diccionari Enciclopèdico Estatístico de España y territorios de Ultramar. Gessa. Pag 391.

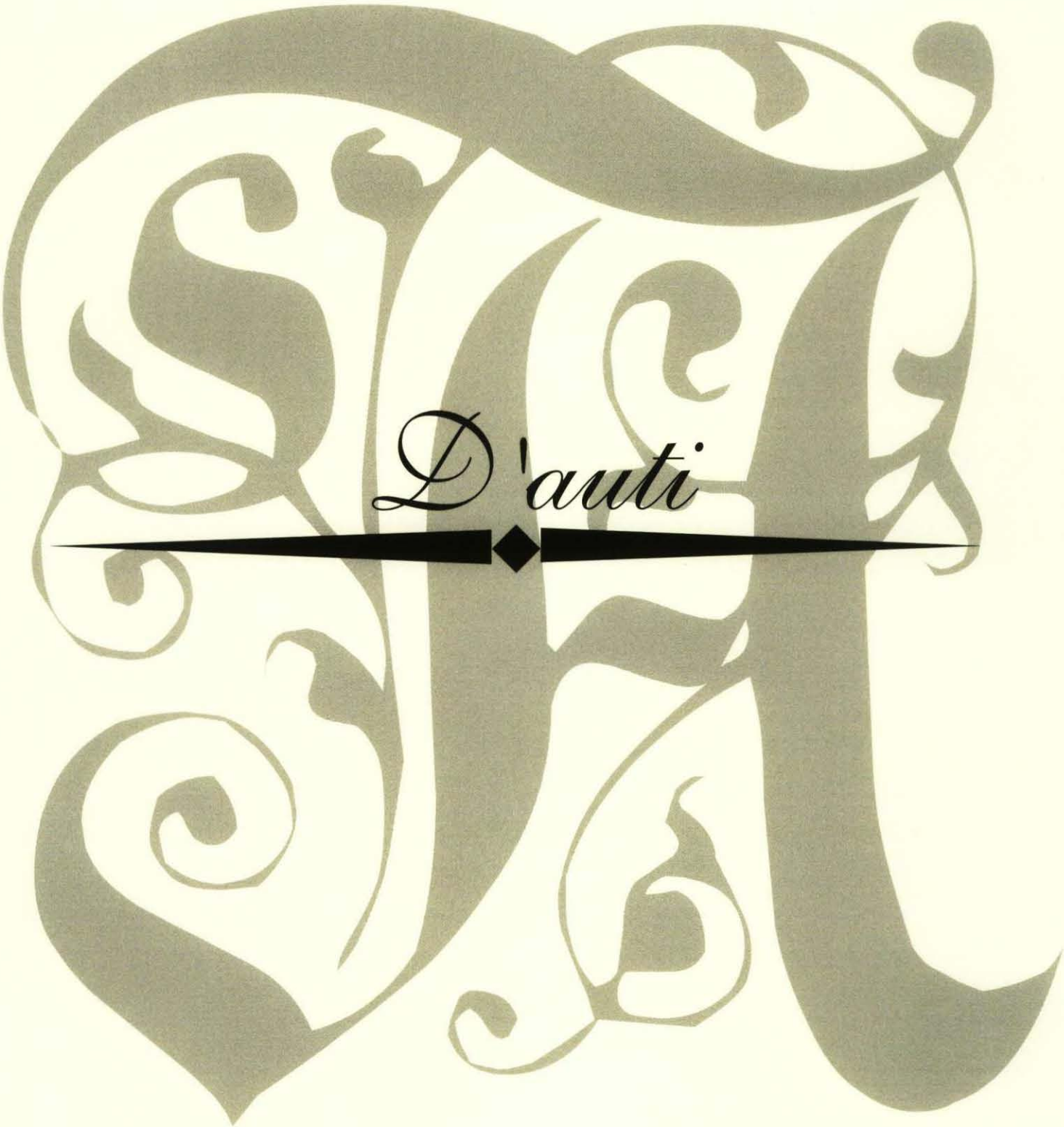
D'auti

Ressenha bibliografica de Montgarri

Claudio Aventin Boya

Se d'un vilatge abandonat se pòt her ua exposicion, un catalòg e ua revista monografica coma aguesta vò díder qu'auem un numerò important d'autors que parleren d'aguest darrèr lòc de tèrra occitana, coneishut des dera edat mieja peth sòn santuari e des deth s. XVIII peth sòn pòble.

Atau ei coma des de 1117, segontes era tradicion mariana e des de 1387 segontes, era prumèra referéncia documentau, coneishem es dades mès antigues dera sua istòria. Mès, dera istoriografia auem constància des deth s. XVII a on ja trapam diuèrsi autors, coma veiram en apartat 7 dera bibliografia, que raconden era legenda de Nòsta Senhora de Montgarri. Se pensam que d'aguesta termièra occitanocatalana parlen mès de sies centes planes en internet, eth centenat d'entrades aciu localizades son solet un petit suplement ad aguesta informacion e un petit complement as articles des nòsti collaboradors en aguest monografic de Tèrra Aranesa sense preténer èster ua òbra de referéncia en sòn camp, consciens de que se queden dehòra dilhèu eth doble des referéncies aciu entrades. Entà aleugerir e facilitar era recerca biliografica mercam de cada autor eth prumèr cognòm e es apartats per matèries e orde alfabetic senhalant eth nòm, an e planes de cada òbra que gesque eth nòm de Montgarri.

1. CARTOGRAFIA. TOPONÍMIA.

Dera Val de Montgarri se trapen dus mapes editadi a 1:25000, un encara en venda, a mès d'un ortofotomapa de 1994. Der origen etimologic trapam tanben desparièrs sentits d'autors e òbres atau coma era sua transcripcion ath long dera istòria: Mongarre, Montgara, Mongara, Mongarra, Mongarry o Montgarre coma le diden en Palhars.

_BARELLA, A.: La Vall d'Aran a la cartografia antiga de Catalunya, Treballs de la Societat Catalana de Geografia, 48,1999, p. 23-26.

_COROMINES, J.: Onomasticon Cataloniae, V, 1996, p. 350-351.

_GRIERA, A.: Atlas lingüístic de la Vall d'Aran, 1973, p. 677.

_SCHADEL, B.: La frontière entre le gascon et le catalan, Romania, 37, 1908, p. 149-150,155.

_VVAA.: Montgarri, 1993, 23p.+ mapa Alpina.

_VVAA.: Montgarri, 1997, 149-II, mapa IGN.

2. COROGRAFIA (EXCURSIONISME, ISTÒRIA...).

Nombrosi son es racondes d'abantes e d'ara que dèishen es visitants, toristes o scientifics, qu'entrauen o gessien per aguest pas naturau deth Garona ath Noguera Palharesa e antiga pòsta de doana, des carrabinèrs e des maquis, des refugiats e des contrabandistes, des patzeries e concòrdies coma era firmada en santuari en 1654 e 1660 o des guèrres e revolucions coma en 1810 e 1936, o era arribada en s. XIX des prumèri pireneïstes, botanics, arqueològs, antropològs, e en s. XX de lingüistes, escrivans o esportistes coma era arribada des prumèri esquís e raquetes de nhèu utilizadi pes sòns abitants, amassa damb dus pòbles mès, en auer aguesti utisi tara sua vida vidanta.

_ALDEA, I.: Guía del Valle de Arán, 1998, p.106-107.
_ARMENGOU, JM.: Guía de Cataluña turístico automovilista, 1970, p.246-250.
_AVILÉS, J.: El Pallars, Arán y Andorra. Notas e impresiones de un viaje (1892), 1993, p.52-53.
_BERTRANS, J.: La Vall d'Aran (Suissa Catalana), 1931, p.53-54.
_BRUNET, S.: Les pretres des montagnes, 2001, p.49-50,55,314,330,348,657,668,679.
_CASTIELLA, MA.: Forastero en el Valle de Arán, 1965, p.218-306.
_CELA, CJ.: Viatge al Pirineu de Lleida, 1969, p.140-141 (portada ed. cat. deth Santuari).
_CÒTS, P.: Evolucion deth bestiar e er amontanhatge ena Val d'Aran penden era darrèra decada, Ibix, 2, 2002, p.265.
_CRAUSTE, J.P. /GIRAUD, M./LABORDERIE, M.: Ski de Randonnée a Montgarri. R. Pyrénéenne, 93, 2001, p.19-26
_CHAUSENQUE, M.: Les Pyrénées...(1834), 1985, p.216-221.
_ENRÍQUEZ, C.: Por el Pirineo Catalán, 1975, p.83-85.
_ESCUDÉ, I.: En el Pireneu aranés, Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa, 71, 1931,p142-146
_ESPINÀS, JM. : A peu pel Pallars i la Vall d'Aran (1956), 1999, p.152.
_ESTASEN, Ll. : El ski a la Vall d'Aran, Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, 298-299, 1919, p.295-296.
_FARRÈ, P.: De Cabdella a Esterri d'Àneu per Caldes de Boí, Hospital de Viella, Salardú y Montgarri, Mai Enrera, 13, 1937, p.16-19.
_GARCÍA, JA.: Hacia el corazón del Valle de Arán, El Mundo. Motor y Viajes, 65, 13-VI-1998.
_GAVALDÀ, J./ NOVELL, R.: La Val d'Aran en bicicleta de montaña, 1993, p.17-20.
_GEL, C.: Rutas y paseos por el Valle de Arán, 1999,p.66-67.
_GINESTA, S.: La Vall d'Aran, 1976, p.35.
_GOURDON, M.: Au Pays d'Aran, 1924, p.138-140.
_GUILERA, JM.: Excursions pel Pirineu, 1959, p.199-212.
_IGLESIES, J.: Juli Soler i Santaló, 1971, p.25-26.
_JOANNE, A. : Itinéraire descriptif et historique des Pyrénées, 1858, p.493.
_JOANNE, P.: I tinéraire général de la France. Les Pyrénées, 1882, p.377.
_JORDÁ, R.: Memoria descriptiva del Valle de Arán, 1873, p.12..
_MACIÀ, C.: Campament de vacances al Pla de Beret, Muntanya, 657, 1971, p.359-360.
_MADOZ, P.: Era Val d'Aran (1845), 2001, p.101-102.
_MARCAILHOU, H.: Excursion dans les Pyrénées franco-espagnoles de Salau à Luchon par le Val d'Aran, Bulletin de la Société Ramond, 1896, p.157-160.
_MARISTANY, M.: La Vall d'Aran, 1985, p.117-118.
_MÁRQUEZ, M.: Memoria acerca del Valle de Arán, 1878, p. 97-98,122-123,128.
_MIR, A./ MONER, J./ PLEYAN, J.: Àlbum històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880),1996, p.105.
_MOLINA, M.: Algo se mueve en la postal, La Vanguardia, 18-I-1999, p.30.
_MOLINÉ, E.: Tractats de Pau entre valls pirenenques: unes passeries de 1653 i 1654, Urgellia, 11, 1992-1993, p.185-208.
_POLVORINOS, A.: Valle de Montgarri, Turismo y Aventura, 38, 1997, p.68-74.
_POUJADE, P.: Le Val d'Aran entre deux monarchies, 1998, p.54,140,316.
_PUIGORIOL, A.-J.: La Vall d'Aran, 1972, p.172-175.
_QUADRAS, I.: Montgarri i el Mauberme, Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, 486, 1935, p.409-412.
_ROCAFORT, C.: Excursions pel Pirineu i el Pla de Lleida, 1991, p.64-65.
_ROCAFORT, C./ CARRERAS,F.: Geografia General de Catalunya. Provincia de Lleyda,III, 1906, p. 932-933.
_ROY, H-A.: Les contrebandiers du Val d'Aran (1870), 1998, p.12-28,49-55.
_SABARTÉS, JM.: Població i territòri a l'Alt Pirineu Cátala, 1998, p.194-195.
_SALA, JM.: El macizo de Marimanya, Montaña, 45, 1956, p.75-84.
_SANTASUSAGNA, J.: Les serres encantades, 1956, p.113-115.
Memòries d'un muntanyenc, 1969, p.366-367.
_SARRAMON, A.: La guerre de l'indépendance dans le Val d'Aran, Revue de Comminges, 78,1965, p.116-117.

_SEMIR, R.: La Vall d'Aran turística y documental, 1987, p.73-74.
_SOLER, J.: La Vall d'Aran (1906), 1998, p.151-163.
_TONNELLÉ, A.: Tres mesos als Pirineus. Diari de viatge (1858), 2000, p.133-135.
_TORRES, E.: ElPirineu, 1970, p.44,46-47.
_VALLS TABERNER, F.: Privilegis i ordinacions de les valls pirenenques. Vall d'Aran, 1915,p.182
_VINACUA, R.: Los últimos días de Montgarri, Mundo Revista, 17-IX-1978, p.18-21.
_VVAA.: Dolça Catalunya, II, 1968, p.28.
_VVAA.: El futur parc de l'Alt Pirirneu: propostes de protecció de la vall de Montgarri, el massís de Beret i la mata de Valencia, 1999, 16p.
_VVAA.: Estudio geotècnico, geofisico, hidrogeológico y de viabilidad ecológica del área de Montgarri. Lérida. Mayo 1983, p. 102.
_VVAA.: Geografia de Catalunya, II, 1964, p.44.
_VVAA.: Gran Geografia Comarcal de Catalunya, 16, 1984, p.271-274.
_VVAA.: Guía del viajero. Ordesa Valle de Arán, 1972, p.172-175.
_VVAA.: Nissan por la naturaleza, 1998, p.89-92.
_VVAA.: Sendèrs dera Val d'Aran, 1999, p.34-37.

3. FOTOGRAFIA. LITOGRAFIA.

Es prumèrs documents grafics son de finaus deth s. XIX gràcies a excursionistes coma es deth CEC, e as inicis deth s. XX, sustot per part francesa, ja se coneishen edicions postaus de tot eth Pirenèu, Montgarri includit. Ad aguesti deuem era prumèra exposicion fotografica hèta en Sent Guironç (Coserans), e era segona siguec eth passat ostiu en Arties (Aran) d'a on gessec eth catalòg editat pera Fondacion e era bailia deth Naut Aran.

_ALAMANY, O.: Montgarri. El més oblidat, el més cobejat, Descobrir Catalunya, 19,1999, p.90-95
_BENAVENT, P.: Versos i proses de la Vall d'Arán, 1948, p.22-23.
_CUENCA, JM. : El Pallars revisitat, 2002, p.51-54.
_CREUS, Ll: : Montgarri, AD FECSA, 82, 1966, p.11-13.
_GAVÍN,JM. : Inventari d'esglésies, II, 1978, p.231.
_LASSEUBE, P. : Eth vilatge de Montgarri, 1989.1p. Sent Guironç. Exposicion fotografica der autor.
_MARTÍ/ MARTÍNEZ/ VALVERDE : L'excursionisme a Lleida (1884-1936), 1995, p.111-112.
_REIG, J. : El Valle de Arán, 1895, p.19-20.
_VVAA. : Álbum Meravella, II, 1929, p.35.
_VVAA. : Montgarri,ager e aué, FMEVA, 4, 2003, 108 p.

4. GEOLOGIA. MINERALOGIA.

Coma d'auti lòcs dera cadia pirenenca, era espleita industriau enes entorns dera Val de Montgarri comencèc ben lèu, damb eth cambi de sègle a trauèrs d'empreses franceses de menes aué desapareishudes. En tot cas non s'a deishat d'especular damb auantprojèctes e estudis comerciaus d'urbanizacions a mès d'ua estacion d'esquí, enes ans ueitanta. Es referéncies coneishudes son en tot cas estudis inedits.

_ALONSO, JL. : Deformaciones sucesivas en el área comprendida entre Liat y el Puerto de Orla.
Control estructural de los depósitos de sulfuros (Valle de Arán, Pirineos Centrales)
TL. Universidad de Oviedo, 1979, 26 p.
_MARTÍNEZ/ VERGÉS/ SOLER : Exploración estratégica y táctica del Pirineo Central. III. Investigación geológico-minera de la zona Liat-Montgarri (Vall d'Aran). Internal Report. IGM, 1982, 60 p.

_PALAU/ SANZ : The devonian units of the Marimanya massif and their relationship with the Pyrenean Devonian facies areas, Geodinamica Acta, 3-2, 1989, p.171-182.

5. ISTÒRIA DER ART. CINEMA.

A destacar qu'es pèces mès valorades artísticament e sentimentaument laguens deth santuari, coma era Mair de Diu e eth Crist romanic son o ben perdudes o en colleccions particulares coma eth Museu Marés de

Barcelona. Des filmacions hètes en parçan se coneishen un parelh coma documentau.

_BASTARDES, R. : La majestat de Montgarri, Quaderns d'Estudi, 1982, p.630-634.
_BURON, V. : Esglésies romàniques catalanes, 1980, p.330.
_GURRI, F. : Santuario de la Mare de Déu de Montgarri, Montaña, 41, 1956, p.46-48.
_LAURIÈRE, J. de: Promenade archéologique dans le Val d'Aran, 1886, p.102-104.
_MIRANDA, A. : Las iglesias del Valle de Arán, 1996, p.15-18.
_VVAA. : Catálogo de las nuevas salas del Museo Marés, 1955, p.10.
_VVAA. : Catalunya Románica, XIII, 1987, P.383-385.
_VVAA.: La Vall d'Aran. Catalunya des de l'aire, 1999, VHS-DVD.

6. LITERATURA (DIETARIS, NOVÈLLA...).

Se coneish non solet un raconde novellat sus ues memòries personaus, o dues istòries de sciéncia-ficcion situades ena capèla (per internet) se non sustot er epistolari e camin de Mn. Cinto, ara Rota Verdaguer, coma visitant mès destacat ara famosa plegària de Montgarri.

_ALCOVER, N. : Dietari de l'excursió filológica (1906), 1983, p.63-65.
_CASACUBERTA, JM. : Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques, 1953, p.37-42,73-75.
_GAROLERA, N. : Verdaguer, excursions i viatges, 1992, II, p.41-44/ III, P.135-136,227-231.
_GÓMEZ, J./ AGUILERA, J. : Montgarri. Plegaria en tiempos de libertad, 1977, 112p.
_SELLÉ-AUBAC, R. : Maria de las Nièves, 1971, 155p.
_VERDAGUER, J. : L'aplech de Mongarre, La Veu de Montserrat, 1883.

7. RELIGION. MITOLOGIA.

Des deth s. XVII non sonque se coneishen es gòis mès antics senon que se repetís era madeisha legenda dera Mair de Diu tant en aguest cas coma en d'auti semblants sus era fondacion de santuaris, gleisòles e capèles. A destacar es manaments deth bisbe de Comenges dirèctament ath santuari en s. XVIII.

_AMADES, J. : Imatges de la Mare de Déu Trovades a Catalunya, 1989, p.267-270.
_BELLMUNT, J. : Fets, costums i llegendes. Val d'Aran, 15, 1991, p.297-312.
_BENET, J. : El Trobador de la Mare de Déu pel Pallars i la Vall d'Aran, IV, 1964, p.115-122.
_BLASCO DE LANUZA, V. : Historias eclesiásticas y seculares de Aragón, II, 1622, p.389.
_CAMÓS, N. : Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña (1657), 1949, p.322-325.
_CAMPS I SURROCA/ CAMPS I CLEMENTE : Santuaris lleidatans amb tradició médica, I, 1981, p.43.
_GOURDON, M. : À travers l'Aran, 1884, p.78-81,88-103.
_GRACIA, JF. : Relacion al Rey Don Phelipe III. Nuestro Señor, 1613, p.24-26.
_MARSAN, FR.: Notre-Dame de Montgarri. Arrevue Comenges 1930, p. 154-166

Fondacion Museu Etnologic dera Val d'Aran

Eth Sr. Miquel Mª Lluch i Ventura mos a hèt arribar ua carta en tot felicitar-mos pera exposicion sus "Montgarri, ager e aué", en tot trapar-la fòrça interessanta.
Ditz que son fòrça illustratives totes es fotografies antiques que mòstren coma ère de dificil era vida en Montgarri, temps entà darrèr, era reproduccion dera carta a on Mn. Jacint Verdaguer descriu era visita que hec, es curioses airines populares, era complèta colleccion de Gòis deth Santuari, eth sosprenent estudi biografic des darrères familhes que demorèren en pòble de Montgarri, er explic dera recenta rebastenda deth Santuari e es bastisses deth costat, e fòrça d'autes causes plan interressantes.

Tanben mos informe, pr'amor qu'ei estonat, de non trapar cap fotografia d'ua antica pèira, fòrça estonanta, que i a ena paret dera entrada deth Santuari, que pòrte gravat ath dessús er anagrama de Jesus (IHS), e ath dejós un tèxte jeroglific de caractèr religiós, òbra plan segur de bèth abitant de Montgarri, de fòrça temps entà darrèr, que i deishèc gravat eth sòn pensament ascetic.

Mos adjunh aguesta fotografia:

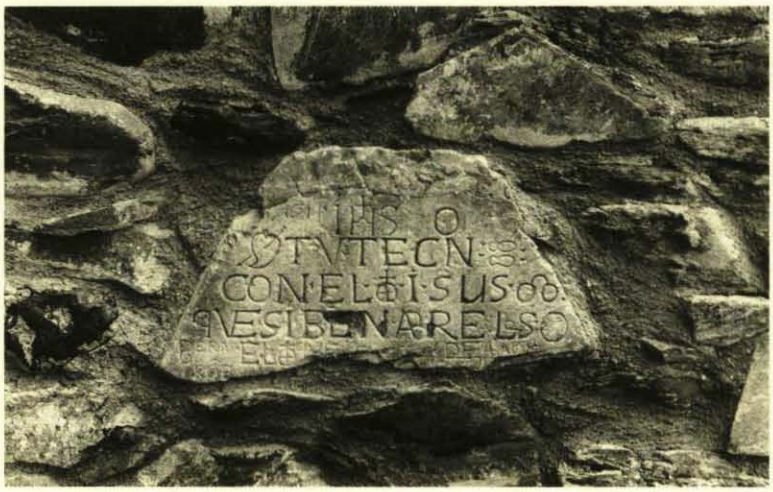

E eth tèxte ei eth que seguís:

CORAZON ACALLA TUS COMPASES
(diboish d'un còr, TV deth vèrbe francés Taire, TE(s), CON + diboish de passi)

CON EL MUNDO Y SUS ANTOJOS
(CON, EL, diboish d'un mon, I, SUS, diboish d'uns "prismatics")

QUE SI BIEN ABRES LOS OJOS
(QUE, SI, B(i)EN, ABRE(s), LOS, diboish d'ua cara tamb dus uelhs)
VERAS EL MUNDO QUE.....
(BERAS, EL diboish d'un mon, QVE.....)

Era pèira trincada ja non dèishe liéger arren mès, mès aguesta part que se pòt interpretar ja resulte plan interessanta, e ei ua bona pròva der esperit religiós des antics abitants de Montgarri.

ERRADES:

En article de Santiago Trempado e Jèp de Montoya, "Era espleita idraulica ena Val d'Aran a trauèrs dera istòria: mòles, batans, ressècs, fabriques de lan, petites centraus" apareishut en darrèr numerò dera nòsta publicacion, eth tèxte que comence: "Eth Conselh Generau a un cens de Mòles..." (p.88) e acabe: "...horment ère, donques fòrça complèxe." (p.90), aurie d'anar entre cometes (" ") e seguit dera remèrca: M. Àngels Sanllehy i Sabi, "Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica". Tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, 1996, p. 1245, 1250-1253. Idem, "Els molins de destret a la Val d'Aran, s. XVII-XVIII: un conflicte entre el comú i les cases fortes", comunicacion presentada en : Colloque Les villages pyrénéens et l'eau, Toulouse, 13,14 et 15 novembre, 1997, p. 15-19, [en premsa].

FONDACION ETNOLOGICA
DERA VAL D'ARAN

Planvolt amic/amiga,

Era Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran ei ua fondacion privada, sense finalitat de lucre, tamb plan de tradicion ena Val d'Aran, qu'a entre es sòns objectius, era sauvaguarda der auviatge e era promocion des activitats que defensen era cultura aranesa. Laguens dera Fondacion i son es seccions de Lengua Viua e Amics de Montgarri.

Auem de besonh dera tua participacion, damb era tua preséncia enes actes e era realizacion d'iniciatives culturaus.

En quin cas sigue, tanben ei de besonh un apòrt economic, que finance es activitats, e que mos dongue independéncia. Te demanam un apòrt annau de 40 Euros qu'ath delà de participar damb veu e vòt enes nòstes assemblades, te permeterà recéber era publicacion "Terra Aranesa" e es catalògs des exposicions que realizam.

Te pregam que mos hèsquis arribar es donades bancàries entà facilitar era gestion, e t'arregraïm er interès deth que ne hès pròva pera nòsta cultura.

Plan coraument,

Angelina Cases
Presidenta dera Fondacion

NOM E COGNOMS:

DNI:

ADREÇA:

CP E CIUTAT:

TEL.: **MOB.:** **FAX:**

CORREU ELECTRONIC;

DADES BANCÀRIES:

BANC **OFICINA** **DC** **NUM. COMPDE**

INTERÈSI O INQUIETUTS